

УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

щомісячний журнал.

—
РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ II.

—
ІЮНЬ

1907.

УКІЇВ.
1907.

Дрікарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

Жайближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства.

В № 5 нашого журнала ми познайомили читачів з історією указа 1876 року про заборону українського письменства, надрікувавши текст постанови спеціального совіта, що був призначений для розгляду цієї справи. Тепер ми хочемо подати відомості про те, які виявилися незабаром відгуки цього указа.

Нема чого й казати, що указ 1876 р., на якому стояла резолюція: «къ исполненію и наблюденію», породив багато непорозумінь як в цензурних комітетах, так і у адміністрації, бо зразу ж стало видно, що він виявився при ненормальному становищі законодатної діяльності. Щоб пояснити, які курйози мусили виникати з цієї ненормальності закона, ми, минаючи багато других фактів, занотуємо тільки один.—Як сказано в указі, треба пропускати тільки ті книжки, які надріковані «общепринятымъ русскимъ правописаніемъ». Між тим зараз же після указу подана була в «комитетъ цензури иностранной» книжка галицького видання «Оповѣданѣ про жите св. мученикѣвъ Бориса и Глѣба», надрікована *кириллицею*. Комитет «цензуры иностранной» переслав цю книжку в «комитетъ для цензирования духовныхъ книгъ», а цей комитет дав таку відозву: «хотя по содержанию своему означенная брошюра безукоризненна, но, какъ написанная на малорусскомъ нарѣчіи, не можетъ быть допущена къ обращенію въ предѣлахъ Имперіи». Тоді «комитетъ цензуры ино-

июнь 1907.

1

странной» побачив, що в цьому ділі виходить якийсь курйоз, і порішив обернутись з запитанням до «Главн. упр. по дѣламъ печати», особливо ж через те, що брошура надрукована кириллицею. Од Главн. управл. вийшла нарешті така резолюція: «такъ-какъ «Оповѣдане» напечатано кириллицей, то не только слѣдуетъ пропустить брошюру, а радоваться, что въ Галичинѣ партія, противная украинофиламъ, издаетъ книги, печатая ихъ церковнымъ шрифтомъ».

В 1878 році заборонений був 3-їй вип. «Збірника пісень» М. Лисенка, виданий в Липському, через те, що під нотами надрукований був текст самих пісень, а це заборонялось указом 1876 року. Тільки через три роки, в початку 1881 року, цеб-то тоді, як повіяло було інчим духом, довелось М. Лисенку одібрати дозвіл на пропуск свого «Збірника» в Россію. Цей факт ми зазначуємо через те, що він викликав дуже цікаву записку тодішнього київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. И. Черткова до министра внутр. дѣлъ. Подаемо цю записку в повному тексті.

12 января 1881 Канд. Унив. Св. Влад. артистъ Лейпциг. Консерваторії Николай Лисенко въ поданномъ мнѣ прошеніи объяснилъ, что будучи по профессіи музыкантомъ, онъ въ видахъ музыкально-научной обработки народной музыки, посвятилъ себя преимущественно собранію и изученію малор. народныхъ пѣсень, употребивъ на это занятіе много времени, труда и издержекъ. Приготовивъ къ изданію три выпуска сборника пѣсень съ мотивами и фортепіаннымъ къ нимъ аккомпанементомъ, Лисенко напечаталъ ихъ въ Лейпцигѣ, и первые два выпуска были допущены къ свободному обращенію въ Россіи, но когда въ 1878 г. былъ доставленъ изъ за границы 4-й выпускъ, то кіев. цензоръ не призналъ возможнымъ допустить его въ продажу, не вслѣдствіе содержанія помѣщенныхъ въ немъ пѣсень, а въ силу остававшагося до того неизвѣстнымъ просителю распоряженія, воспрещающаго печатать ноты съ малороссійскимъ текстомъ, притомъ сборникъ напечатанъ хотя и обыкновеннымъ русскимъ алфавитомъ, но съ нѣкоторыми отступленіями отъ общепринятаго

правописанія. Не придавая этой сторонѣ своего изданія какого либо особенного значенія и утверждая, что недопущеніе изданаго имъ сборника въ продажу повлекло значительная для него материальная потеря, Лисенко просить снять съ его труда незаслуженный запрѣтъ.

Разсмотрѣвъ представленный при означенномъ прошеніи Лисенко сборникъ малорос. пѣсенъ, я не нашелъ въ немъ ничего предосудительнаго, но выпускъ этого изданія въ свѣтъ не могъ быть разрѣшено за силою Выс. повелѣнія, объявленаго бывшимъ министромъ Вн. дѣлъ въ конфиденціальномъ отзывѣ отъ 23/VI 76 г. за № 3570, которымъ установлены общія ограниченія относительно малор. литерат. произведеній, въ томъ числѣ воспрещеніе печатать на малор. нар. тексты къ музык. нотамъ.

Не встрѣчая съ своей стороны препятствій къ разрѣшенію выпуска въ продажу сборника пѣсенъ Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю умѣстнымъ войти вообще въ оцѣнку цѣлесообразности распор. 1876 г., положившаго запрѣтъ на всѣ роды произведеній на малор. нар., кромѣ произведеній изящной словесности.

Къ сожалѣнію, мнѣ неизвѣстны тѣ мотивы, которые послужили поводомъ къ принятию такой строгой мѣры, установленной безъ вѣдома и заключенія мѣстной администраціи края; поэтому я лишенъ возможности всесторонне высказаться по затронутому вопросу съ точки зрењня тѣхъ доводовъ, какіе послужили основаніемъ для приведенного распоряженія; но вникая въ смыслъ Выс. повелѣнія, послѣдовавшаго въ августѣ 1875 г. объ учрежденіи въ Петербургѣ особаго совѣщанія по малорос. вопросу, озабочивавшему въ то время Правительство, можно съ вѣроятностью предположить, что, при установленіи ограниченій на малорус. литературныя произведенія, преобладала главная, если не единственная цѣль — пресечь украинофильскую дѣятельность въ смыслѣ политического сепаратизма. Не отвергая проявлявшихся въ Кіевѣ признаковъ подобной дѣятельности со стороны нѣкоторыхъ лицъ мѣстной интеллигенціи, группировавшихся въ отдѣльномъ кружкѣ, получившемъ название украинофильского, я долженъ сказать, что эта ничтожная сама по себѣ по числу своихъ

сторонниковъ и умственнымъ силамъ фракція національныхъ патріотовъ не имѣла и не могла имѣть никакого существенного значенія въ смыслѣ зараженія идеями сепаратизма массы малор. населенія въ Ю.-З. краѣ, по отсутствію здѣсь почвы, на которой могли бы прививаться подобныя тенденціи. Ссылаясь на трехлѣтній опытъ управлениія Ю.-З. краемъ, я съ увѣренностью могу утверждать, что въ средѣ здѣшняго малор. населенія, чуждаго какихъ бы то ни было политическихъ идей и беззаконно преданнаго своему Государю, проповѣдники сепаратизма, если бы таковые нашлись, встрѣтили бы то же самое, что и проповѣдники полонизма, пытавшіеся привлечь народъ на свою сторону во время послѣдняго польского движенія.

Въ виду этого установленные по отношенію къ малор. нарѣчію и музыкѣ ограниченія, имѣющія видъ недовѣрія къ народу, который ни своимъ прошлымъ, ни настоящимъ не подальше тому никакого повода, не оправдываются, по мнѣнію моему, дѣйствительной необходимости служать только къ нежелательному раздраженію въ средѣ не только уроженцевъ и поклонниковъ мѣстной народности, но и вообще людей, несочувствующихъ принципу безосновательныхъ стѣсненій, особенно при запрещеніяхъ исполненія на малор. нарѣчіи сценическихъ представленій и музыки. Усиленію неудовольствій и нареканій по этому поводу способствуетъ и то еще обстоятельство, что законъ 1876 г. обнародованъ не былъ, почему примѣненіе его признается произволомъ мѣстныхъ властей.

На основаніи предложенныхъ соображеній, признавая съ своей стороны отмѣну установленныхъ закономъ 1876 г. ограниченій по отношенію къ малор. нарѣчію и музыкѣ не только возможнымъ, но даже желательнымъ въ интересахъ утвержденія въ обществѣ довѣрія къ Правительству, я имѣю честь представить обѣ этомъ на усмотрѣніе Вашего Сіятельства, присовокупляя, что по моему мнѣнію литературныя и музыкальныя произведенія на малор. нарѣчіи слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ

язикъ. У сего прилагается представленный мнѣ сборникъ пѣсень Лисенко. — Ген.-адъют. Чертковъ 2-й.

На цю записку дана була така резолюція: «заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 г. и порядками, въ кот. она б. принят».

Одночасно з цією запискою була подана Міністру Внутр. Дѣлъ і друга записка—од тимчасового харківського генерал-губернатора, кн. Дондукова-Корсакова. Записка ця була вже надрукована в Літерат.-Науков. Вістнику 1905 р., кн. 2, в статті І. Франка «Сухий пень». Подаемо її тут через те, що багато не всі читачи нашого журнала мали змогу в свій час перечитати її в Літ.-Наук. Вістн., а також через те, що цікаво буде порівняти думки двох великих адміністраторів, з котрих один, бувши ранійш в Київі генерал-губернатором, славився як ліберальний адміністратор (Дондуков-Корсаков), а другий (Чертковъ) проявив себе тут же дуже реакційним і суворим чоловіком. Проте думки реакціонера по питанню заборони українського слова вийшли ліберальними, а думки ліберала—реакційними. Мабуть, все залежить од того, хто приготовляє ці доклади в адміністраційній канцелярії.

Записка о малороссійскомъ языке. — Въ числѣ вопросовъ, обсуждаемыхъ нынѣ печатью и частью естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью искусственно возбужденныхъ прессою съ различными цѣлями, обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаніи правъ малорусского нарѣчія въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностью.

Почти десятилѣтнее управлениe мое Ю.-З. краемъ, пребываніе въ Кіевѣ, составлявшемъ въ то время центръ развивавшагося съ начала 60-хъ годовъ малорусского литературно-национального движения, наконецъ возникновеніе того же вопроса, совпавшее со временемъ служенія моего въ Харьковѣ и при подчиненії мнѣ полтавской и черниговской губерній, чутко прислушивающихся къ нему въ лицѣ части своей интеллигенціи (особенно черниг. губерніи), все это даетъ мнѣ право и даже налагаетъ на меня, какъ на каждого русскаго, обязанность высказать свое мнѣніе о

дѣлѣ величайшей государственной важности, неправильная постановка которого способна вызвать неисчислимые осложненія въ будущемъ, въ отношеніи какъ внутренней, такъ и къ внѣшней политики.

Слѣдя за мнѣніями, высказанными по этому предмету, нельзя не замѣтить какъ различія цѣлей и побужденій, лежащихъ въ основѣ выражаемыхъ желаній и требованій, такъ и неполнаго тождества стремленій, въ той, разумѣется, неокончательной формѣ, въ которой они до сихъ порь успѣли выразиться.

Если авторы однихъ статей, предыдущая дѣятельность которыхъ заставляетъ предполагать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно, не рѣшаются доказывать многаго, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изобличало бы ихъ въ стремленіяхъ, несимпатичныхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно-вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характеристическую черту русской столичной прессы, такъ отличающую ее даже отъ самой либеральной печати другихъ странъ.

Если первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, чего хотять и куда идутъ, то вторые, боясь обвиненій въ измѣнѣ отвлеченной доктринѣ равноправности, готовы требовать примѣненія ея безотносительно къ условіямъ времени и мѣста и нерѣдко вопреки традиціонной, исторической идеѣ своего государства. Они готовы даже навязать ее тамъ, где теченіе жизни предъявляетъ требованіе это въ иномъ, высшемъ значеніи, а не въ смыслѣ возвращенія къ прошедшему, низшему и не вызываемому ни жизнью, ни силой завѣщанныхъ исторіей идей, ни нуждами прогрессирующей культуры.

Люди, сознательно стремящіеся къ созданію равноправности для малорусскаго языка, принадлежать къ числу тѣхъ дѣятелей начала 60-хъ годовъ или ихъ послѣдователей и преемниковъ, которые подъ именемъ «украинофиловъ» сдѣлались известны всѣмъ, слѣдившимъ за возникшимъ тогда национальнымъ малорусскимъ движениемъ, напедшимъ свое выраженіе въ журналѣ «Основа».

Нѣкоторые изъ нихъ, какъ Бѣлозерскій и Кулишъ, почти сошли со сцены; другіе, какъ Костомаровъ, отвлечены были своимъ призваніемъ въ иную сторону. Но дѣятельность ихъ, какъ въ прекратившейся «Основѣ», такъ и въ разработкѣ исторического, лингвистического и грамматического материала, не прошла безслѣдно и дала начало новому движенію, избравшему своимъ центромъ Кіевъ и нашедшему, въ силу особыхъ политическихъ условій, сильный отголосокъ въ Галиції и Буковинѣ, особенно съ тѣхъ поръ, какъ Высочайшее повелѣніе 18/v 76 г. крайне ограничило употребленіе малорусского языка въ литературѣ, и отчасти и внѣ я, въ самой Россіи.

Предложенное Кулишомъ звуковое (фонетическое) правописаніе, вводившее совершенный переворотъ въ дотолѣ употреблявшемся малор. писателями грамматическомъ правописаніи, увеличило отличія малорус. языка отъ русскаго, хотя было холодно принято грамотной массой. Но это не остановило послѣдователей Кулиша, вводившихъ постепенно еще большія измѣненія и трудиншихся надъ созданіемъ новыхъ словъ для выработки особаго, самостоятельнаго, по ихъ мнѣнію, литературнаго языка. Происшедшая при этомъ борьба мнѣній и взглядовъ крайне невыгодно отразилась на письменномъ языкѣ, произвела хаосъ правилъ, положеній, неудобопонимаемыхъ словъ и, затруднивъ чтеніе книгъ для массы, безучастной къ грамматическимъ спорамъ, на практикѣ, можетъ быть, лишь мѣшала той цѣли, которой повидимому должна была служить реформа Кулиша.

Гг. Антоновичъ, Драгомановъ, Чубинскій, Старицкій, Лисенко и Ильяшенко¹⁾, первые трое въ сферѣ историческихъ, археологическихъ и статистическихъ изслѣдованій, Лисенко въ области народной музыки, а послѣдній, какъ издатель и книгопропавецъ въ Кіевѣ, являются главными теоретическими и практическими дѣятелями въ этомъ направленіи. Къ числу послѣднихъ

¹⁾ Певно, це Лука Ільницкій.

слѣдуетъ отнести высланного изъ черниговской губ. Петрункевича, Карпинскаго, Савича, Линдфорса, Русова и другихъ.

Направленіе дѣятельности этихъ лицъ нашло себѣ полное выраженіе въ открытомъ въ 1872 г. въ Кіевѣ отдѣлѣ Имп. Рус. Геогр. Общества. Быстро наполнивъ свои ряды людьми яркаго украинофильскаго оттѣнка, оно какъ въ трудахъ своихъ, такъ и въ практической дѣятельности членовъ, столь явно обнаружило свои цѣли, что вынудило Правительство закрыть его, послѣ всего лишь 4-хъ-лѣтняго существованія.

Изъ предыдущаго можно уже отчасти заключить о цѣляхъ вызванного движенія, какъ она понимается его главными дѣятельностями: усилить въ народѣ сглаживающееся уже, подъ вліяніемъ совмѣстной исторической жизни, обученія массы и чисто русскаго образованія высшихъ слоевъ, сознаніе своей племенной и исторической обособленности, со всѣми дальнѣйшими, какъ культурными, такъ и политическими послѣдствіями.

Конечная цѣль эта едва ли можетъ подлежать сомнѣнію: изъ нея не дѣлаютъ тайны передъ людьми даже не сочувственно образа мыслей, если только они принадлежать по происхожденію къ малор. народности; цѣль эта нашла себѣ выраженіе въ стремленіи искусственно создать пропасть между литератур. языками и въ тенденціозномъ характерѣ трудовъ Кіевск. Геогр. Общ.; она проявлялась даже въ такихъ фактахъ, какъ прямой подкупъ во время переписи населенія въ Кіевѣ, съ цѣлью увеличенія числа лицъ, заявлявшихъ о своемъ малорус. происхожденіи и незнакомствѣ съ русскимъ языкомъ; наконецъ она наложила особый отпечатокъ даже на характерѣ соціалистической пропаганды въ крестьянской массѣ, которой напоминали, что когда то вся земля принадлежала козакамъ и паны лишили ихъ земли со времени подчиненія Русскимъ Царямъ и сліянія съ Россіей.

По связи съ рассматриваемыми событиями, я считаю нужнымъ обратить здѣсь вниманіе на то національное движение, которое лѣтъ около 20 тому назадъ, съ большою силою проявилось среди малорус. племени въ Галиції, Буковинѣ и Угорской Руси.

Въ началѣ, подъ вліяніемъ притѣсненій поляковъ и мальяръ, движеніе это было дружественно Россіи, въ литературн. и даже политич. едивеній съ которой лучшіе патріоты видѣли спасеніе своего племени. Такіе люди, какъ Добрянскій въ Угорской Руси, Головацкій, Дзедицкій и Площанскій въ восточной Галиції (послѣдніе двоє—редакторы издающейся во Львовѣ сочувственной Россіи газеты «Слово»), пользовались полнымъ авторитетомъ и самая газета ихъ представляла попытку литературнаго сближенія малорус. и великор. языковъ.

Но вскорѣ, частью подъ вліяніемъ лицъ, предпринявшихъ агитацію въ Кіевѣ, и особенно Драгоманова и Антоновича, посыпавшихъ Львовъ, частью при завѣдомомъ тайнѣ поощреніи со стороны австрійскаго правительства, пріобрѣла перевѣсь партія, сходная по своимъ національно-автономическимъ стремленіямъ съ кіевскими украинофилами.

Усиленіе этой партіи въ Галиції стало особенно чувствительно въ послѣдніе годы, подъ вліяніемъ положенія, созданного для малор. языка въ Россіи Высоч. повелѣніемъ 18/v 76 г. Съ того времени Львовъ, Черновице и даже Вѣна стали мѣстомъ изданія и складами малорус. книгъ для Россіи. Австрійское правительство, всегда предусмотрительное въ вопросахъ о соперничествѣ національностей у себя дома и у сосѣдей, начало выдавать субсидіи издателямъ, что онодѣлало еще и ранѣе, переводя для той же цѣли значительныя суммы въ Кіевъ. Почти во всѣхъ новѣйшихъ изданіяхъ, какъ Кіевскихъ, такъ и Галиційскихъ, стало употребляться усовершенствованное правописаніе Кулиша, которое впрочемъ, какъ уже сказано выше, не вылилось еще въ окончательную общепринятую форму.

При всемъ томъ, нельзя сказать, чтобы дѣятельность украинофильской партіи въ Россіиувѣнчалась до сихъ поръ желательнымъ (значительнымъ?) успѣхомъ. Масса грамотнаго и тѣмъ болѣе неграмотнаго населенія не успѣла еще воспринять новыя стремленія этой партіи. Кругъ прозелитовъ ея ограничивается среднимъ и мелкимъ дворянствомъ, людьми такъ назыв. свободныхъ профессій, и изъ лицъ, стоящихъ ближе къ крестьянству,

захватывает частью поповичей и волостныхъ писарей. Агитація, им'я своимъ центромъ Кіевъ, распространилась на лѣвомъ берегу Днѣпра въ черпиг. губ. и главнымъ образомъ на уѣзды Черниг., Борзенскій, Нѣжинскій, Сосницкій и Городнянскій; уѣзды Остерскій и Козелецкій, первый какъ почти не им'ющій дво-рианства, а второй по причинѣ преобладанія крупной собственности, а также и вся полтавская губ., менѣе затронуты движениемъ.

Незначительный до нынѣ успѣхъ агитациі обьясняется какъ ея искусственностью, не находящею себѣ оправданія въ дѣйствительныхъ требованіяхъ и запросахъ массы, всѣ интересы которой побуждаютъ ее къ изученію языка государственного, дающаго пониманіе писанного закона, такъ и тѣмъ короткимъ промежуткомъ времени, въ течепіе котораго агитація дѣйствуетъ. Съ другой стороны, самое орудіе агитациі, новый придуманный языкъ и его новыя незнакомыя слова и правописаніе, пока еще не встрѣтили надлежащаго пониманія въ массѣ.

Желанія партіи, выражаемыя открыто въ печати, петиціяхъ и заявленіяхъ земствъ, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малорус. языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія, касающіяся дозвolenія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малорус. языкѣ¹⁾), допущенія мѣстнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также снятіе запрета съ сценическихъ представлений и исполненія музыкальныхъ пьесъ, являются второстепенными въ глазахъ самихъ авторовъ заявленій.

Приступая къ разсмотрѣнію этихъ требованій съ точки зре-нія интересовъ объединенной Россіи, нельзя однако не отдать справедливости той предусмотрительности и осторожности, съ-кою выставляются эти требованія враждебною единству Рос-сіи партіею.

¹⁾) Высоч. повелѣніе 18 мая 1876 года допускаетъ лишь изданіе историческихъ памятниковъ съ соблюдениемъ правописанія подлинни-ковъ и сочиненій изящной словесности съ русскимъ правописаніемъ.

Дѣйствительно, подъ безобидными, повидимому, предлогами, прикрываясь чисто педагогическими и дидактическими требованиями, выдвигается важный вопросъ о полной замѣнѣ государственного языка мѣстнымъ нарѣчіемъ, цока лишь въ начальной школѣ. Нѣтъ никакого сомнѣнія, что логика вещей, какъ и педагогическая логика, потребуетъ со временемъ такой же замѣны и въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, причемъ, съ одной стороны, нѣтъ никакой основательной причины, которая могла бы заставить партію остановиться на какомъ либо предѣлѣ, а съ другой—было бы трудно противопоставить ей вѣскіе доводы, если разъ сдѣланъ будетъ шагъ къ уступкамъ въ этомъ отношеніи. Несовершенство языка, недостатокъ словъ для выраженія отвлеченныхъ попытій или научныхъ терминовъ, уже и нынѣ не составляютъ, въ глазахъ партіи, препятствія къ изданію ученыхъ и историко-философскихъ трудовъ. Горячечное стремленіе къ созданию новыхъ словъ для восполненія литературного языка особенно охватило писателей Галиції, и хотя слова эти еще чужды грамотной массѣ, по со введеніемъ преподаванія на малороссійскомъ языкѣ и по малорус. учебникамъ въ начальной школѣ, они мало по малу войдутъ въ обиходъ читающаго люда, который востепенно привыкнетъ и къ новому правописанію. Такимъ образомъ, совершится, съ теченіемъ времени полное обособленіе литературное, и тогда будетъ предъявлено поддержанное уже всѣмъ грамотнымъ людомъ требованіе о введеніи и малорус. нарѣчія—языкомъ преподаванія въ гимназіяхъ и выше.

Едва ли можно возражать противъ того, выраженнаго въ общемъ видѣ положенія, что успѣхи первоначального обученія затрудняются преподаваніемъ на совершенно непонятномъ для учащихся языкѣ. Но въ данномъ случаѣ положеніе это далеко не является въ своей безусловной формѣ. Не говоря о томъ, что знакомство съ русскимъ языккомъ сдѣлало въ Малороссіи большіе успѣхи среди взрослаго крестьянского населенія, особенно съ оживленіемъ сношеній и улучшеніемъ сообщеній съ Великороссіей, проведеніемъ ж. д. и главное—съ введеніемъ сокращенныхъ сроковъ военной службы, нѣкоторое пониманіе русскаго языка

даже дѣтьми, за исключеніемъ самыхъ глухихъ мѣстностей, есть фактъ, который едва ли рѣшится отрицать кто либо изъ малороссовъ. Несомнѣнно, что при началѣ обученія можетъ встрѣтиться необходимость въ объясненіи учителемъ того или другого слова, употребляя для этихъ объясненій малорус. языкъ, но также несомнѣнъ и тотъ, подтверждаемый множествомъ беспристрастныхъ свидѣтелей фактъ, что при началѣ уже второго года обученія въ такихъ объясненіяхъ не представляется вовсе надобности.

Такимъ образомъ, поводъ, выставляемый поборниками введенія малорос. языка въ преподаваніе и замѣны имъ русскаго, является далеко не имѣющимъ того значенія и той уважительности, какая могла бы принадлежать ему при болѣе рѣзкомъ различіи между языками, различіи, котораго они стремятся достичнуть и которое, при осуществленіи этого стремленія, въ свою очередь можетъ сдѣлаться уже основаніемъ къ разсмотриваемому требованію. Педагогическія неудобства были бы вполнѣ устранимы однимъ лишь разрѣшеніемъ учителямъ давать въ теченіе первого года обученія необходимыя объясненія непонятныхъ словъ на мѣстномъ языкѣ; такое разрѣшеніе способно вполнѣ удовлетворить людей, не руководимыхъ предвзятою мыслью, и при выполненіи этого условія не существовало бы уже никакихъ заслуживающихъ вниманія основаній для предъявленія дѣльнѣйшихъ требованій.

Обращаясь къ прочимъ пожеланіямъ, выражаемымъ партіей украинофиловъ, приходится разсмотреть тѣ ограниченія въ употребленіи мѣстнаго нарѣчія, которыхъ заключаются въ упомянутомъ Выс. повелѣніи 18—V 76 г., такъ какъ снятіемъ и отменой ихъ удовлетворяются эти желанія.

Нельзя не сказать, что заключающееся въ этомъ актѣ запрещеніе сценическихъ представлений и исполненія национальныхъ пьесъ не только не достигло какой бы то ни было цѣли, но и вызвало рѣшительное неодобрение и неудовольствіе даже всѣхъ искреннихъ приверженцевъ единенія съ Россіей. Оно прямо способствовало усиленію авторитета украинофильской пар-

тіи, давъ ей возможность указывать на стѣсненія даже такихъ невинныхъ проявленій народнаго духа и творчества.

Такое же дѣйствіе произвело и запрещеніе издаватъ въ Россіи сочиненія по всѣмъ отраслямъ знаній, кромѣ памятниковъ исторіи и произведеній изящной словесности. Какъ уже объяснено выше, оно повело лишь къ тому, что центрами издательской дѣятельности, при поддержкѣ австрійскаго правительства, сдѣлались Львовъ, Черновице и Вѣна, и такъ какъ издаваемыя тамъ книги допускаются къ обращенію въ Россіи, то самое запрещеніе явилось лишь безцѣльнымъ стѣсненіемъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ оно также вызвало вредное для Правительства раздраженіе, хотя и въ значительно меньшемъ кругѣ лицъ, интересующихся научными изслѣдованіями. Съ другой стороны, обѣ эти мѣры значительно повліяли на ослабленіе дружественной Россіи партии среди Русиновъ Австріи, что несомнѣнно можетъ быть выгодно для австрійскаго правительства, въ случаѣ какихъ либо политическихъ осложненій, и столь же неблагопріятно для общаго традиціоннаго направленія виѣшней политики Россіи.

Предшествующія соображенія приводятъ къ установлению надлежащей точки зрењія на настоящій вопросъ, отвѣчающей какъ существующему въ данное время положенію дѣль, такъ и политическимъ видамъ Россіи. Соображенія эти даютъ также руководящую нить къ определенію относительной важности или опасности заявляемыхъ нынѣ въ печати требованій.

Ограниченія и стѣсненія, не вызываемыя и не предписываемыя заботами о сохраненіи культурнаго и политическаго единства Россіи и способныя внести лишь раздраженіе и неудовольствіе даже въ умы людей, искренно преданныхъ идеѣ полнаго сліянія, должны быть или вовсе и формально отмѣнены, или же примѣняемы съ значительными, постоянно усиливающимися послабленіями. Сюда относится запрещеніе сценическихъ представлений, исполненія музыкальныхъ пьесъ, печатаніе текстовъ пѣсенъ къ нотамъ и проч.

Слѣдующимъ шагомъ должна быть отмѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій, независимо отъ ихъ содержанія, въ

предѣлахъ Россіи, ибо запрещеніе это, какъ объяснено выше, оказалось недостигающимъ цѣли, и по своимъ послѣдствіямъ вреднымъ какъ для внутреннихъ, такъ сказать, домашнихъ отношеній, такъ и въ интересахъ вѣнчаной политики. Здѣсь могла бы быть сдѣлана оговорка въ пользу сохраненія правила о недопущеніи изданія книгъ, написанныхъ по правиламъ нового правописанія, особенно, если эти книги предназначаются для дѣтскаго возраста; но въ этомъ случаѣ нужно быть уже строго послѣдовательнымъ и не допускать привоза въ Россію всѣхъ такихъ книгъ, изданныхъ за границею.

Сохраненіе такого ограниченія имѣеть въ виду воспрепятствовать усвоенію массою новыхъ, произвольно придуманныхъ, отличныхъ отъ русскихъ, формъ языка, и тѣмъ осудить на долгое безплодіе начавшееся въ этомъ направленіи вредное для сближенія языковъ движеніе.

Остается разсмотрѣть требованіе о допущеніи малорус. языка въ церковномъ поученіи и проповѣди, и связываемый съ нимъ вопросъ объ успѣхахъ въ религіозномъ развитіи массъ. Не подлежитъ сомнѣнію, что самый стиль и схоластическое чуждое жизни содержаніе проповѣдей составляютъ главное препятствіе къ ихъ пониманію и усвоенію преподаваемыхъ наставленій, и что условія эти почти одинаковы для великого россиянина и малоросса, независимо отъ языка проповѣди. Измѣненіе этихъ условій, къ сожалѣнію, вѣроятно долго еще заставитъ себя ждать. До тѣхъ же поръ разрѣшеніе проповѣди на малорус. языкѣ, какъ показалъ опытъ съ поученіями свящ. Гречулевича, не окажетъ чувствительного вліянія на успѣхъ духовнаго просвѣщенія массы.

Предыдущими мѣрами должны ограничиться всѣ уступки, которыя безъ вреда для Россіи и для самаго малорус. народа могутъ быть сдѣланы нынѣ и когда бы то ни было. Замѣна малороссійскимъ языкомъ русскаго въ преподаваніи, хотя бы даже въ начальныхъ школахъ, замѣна русскихъ учебниковъ написанными на малоросс. языкѣ, не только не вызывается ни запросомъ и нуждами самого народа ни дѣйствительными требо-

ваніями педагогії¹⁾, но логически приводя въ будущемъ къ введенію малороссійскаго языка все въ высшихъ и высшихъ учебныхъ заведеніяхъ и къ замѣнѣ имъ языка государственного въ законодательствѣ, судѣ²⁾ и администрації, угрожаетъ неисчислимими осложненіями и опасными измѣненіями въ государственномъ строѣ единой Россіи. Въ этомъ отношеніи, мнѣніе должно быть составлено разъ на всегда, безповоротно, и никакіе доводы и постороннія соображенія не должны поколебать такого рѣшенія.— Князь Дондуковъ-Корсаковъ.

Ці обидві записи подані були в початку 1881 року, а на основі їх в августі місяці того ж року «Начальникъ Главнаго Управлінія по дѣламъ печати» зробив доклад «министру внутр. дѣлъ», де спочатку передається зміст «журнала особаго совѣщанія 1876 г.» та цих обох записок, а далі висловлюється така думка самого «Начальника».

Такимъ образомъ совокупность изложенныхъ обстоятельствъ, соображенія бывшихъ кіевскаго и харківскаго генералъ-губернаторовъ, разностороннія указанія опыта, а наконецъ и выражаемыя времія отъ времени заявлеція въ періодическихъ нашихъ изданіяхъ по отношенію къ рассматриваемому вопросу приводять къ убѣжденню, что существующія условія въ отношеніи малорусскаго нарѣчія въ Імперії требуютъ дѣйствительно измѣненія. Установленныя на сей предметъ правила 30 мая 1876 г., не говоря о такихъ случайностяхъ, какъ напримѣръ, подвергшееся недавно газетнымъ порицаніямъ воспрещеніе на основанії З п. ихъ мѣстнымъ начальствомъ въ одномъ изъ губернскихъ нашихъ

¹⁾ Разрѣшеніе учителямъ начальныхъ школъ давать объясненія на малор. языкахъ въ теченіе 1-го года обученія, какъ было объяснено выше, совершено удовлетворить всѣмъ разумнымъ требованіямъ; несомнѣнно, что существующее въ этомъ отношеніи запрещеніе иногда обходится на практикѣ и теперь.

²⁾ Требованіе это уже было высказываемо въ одной корреспонденції изъ Бѣлгорода, помѣщенной въ № 22 газеты «Южный Край» за настоящій годъ.

городовъ на съверѣ, сценическаго исполненія въ городскомъ театрѣ извѣстной малорусской пьесы «Наталка-Полтавка», представляютъ вообще, по приложению ихъ въ практикѣ, весьма важныя невыгоды. Во 1-хъ, правила эти, воспрещая безусловно печатаніе и изданіе въ Имперіи на малорусскомъ нарѣчіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ, за исключеніемъ лишь историческихъ памятниковъ и произведеній изящной словесности, и дозволяя въ тоже время ввозъ изданій подобнаго рода изъ за границы (?), представляются такимъ образомъ совершенно безцѣльнымъ стѣсненіемъ мѣстнаго авторства и мѣстной прессы въ Имперіи; во 2-хъ, постановленныя по этимъ правиламъ ограниченія изданій на малорусскомъ нарѣчіи усилили заграничную агитацию по фабрикаціи такихъ изданій для малороссійскихъ нашихъ губерній и увеличиваются вмѣстѣ съ тѣмъ въ глазахъ многихъ лицъ интересность этихъ заграничныхъ изданій въ качествѣ запретныхъ произведеній для нашей отечественной печати; въ 3-хъ, правила эти не перестаютъ доселѣ служить предметомъ споровъ и пререканій въ нашей печати и хотя глухого, но тѣмъ не менѣе сильного недовольства въ малороссійскихъ губерніяхъ, и въ 4-хъ, созданное этими правилами положение для малорусскаго нарѣчія въ Имперіи сильно повліяло на ослабленіе дружественного сочувствія къ Россіи среди малорусскаго населенія Галиції, а это можетъ при извѣстныхъ обстоятельствахъ вызвать въ будущемъ неисчислимые осложненія какъ во внутренней, такъ и во внѣшней политикѣ нашей. Все это доказываетъ необходимость облегченія по возможности установленныхъ правилами 30 мая 1876 г. ограниченій въ отношеніи малорусскаго нарѣчія; но при этомъ само собою разумѣется, что облегченія эти никакъ не должны открывать украинофильству путей или возможности къ распространенію сепаратистскихъ его тенденцій и фабрикуемыхъ съ этою цѣлью украиноф. агитациею тенденціозныхъ изданій, съ различными нововведеніями въ нихъ. Для этого представлялось бы полезнымъ, оставивъ печатаніе и изданіе на малорусскомъ нарѣчіи документовъ и памятниковъ и произведеній изящной словесности на существующемъ по положенію 30 мая 1876 г. основ-

ваній, разрѣшить изданіе на этомъ нарѣчіи другихъ оригинальныхъ произведеній и переводовъ подъ тѣмъ условіемъ, если въ изложеніи не будетъ ни новопридуманнаго правописанія украинофильской агитациіи и если внутреннее направленіе или духъ не отзыается сепаратистскими тенденціями украиноф. партії. Подъ этимъ условіемъ можетъ быть дозволено также исполненіе сценическихъ представленій и изданіе музыкальныхъ пьесъ съ малорусскимъ текстомъ. Въ соотвѣтствіе этому не дозволять ввоза въ Россію такихъ изданий на малорусскомъ нарѣчіи изъ заграницы, въ которыхъ окажутся указываемаго рода недостатки. Сохраненіе такого ограниченія необходимо, чтобы воспрепятствовать усвоенію народною массою новоизмышеній украинофильской агитациіи въ отношеніи языка и вредныхъ идей украинофильства въ смыслѣ политического сепаратизма; для этой же цѣли не дозволять печатанія на малорусскомъ нарѣчіи учебниковъ, учебныхъ пособій и вообще книгъ и брошюръ для народныхъ училищъ и народнаго чтенія, такъ какъ изданіе ихъ, не вызываясь ни дѣйствительными потребностями народа, ни нуждами прогрессирующей культуры, можетъ только замедлить успѣхи послѣдней. Что же касается а) дозвolenія церковныхъ проповѣдей и поученій на малорусскомъ нарѣчіи и б) разъясненія учителями въ народныхъ школахъ учащимся при обученіи непонятныхъ русскихъ словъ, если бы въ такомъ разъясненіи дѣйствительно могла встрѣтиться надобность, то предметы эти, не входя въ кругъ вѣдѣнія министерства вн. дѣлъ, подлежать первый—разрѣшенію св. Синода, а послѣдній—усмотрѣнію Министерства народнаго просвѣщенія.

На основаніи изложеннаго, главное управлѣніе по дѣламъ печати, въ измѣненіе существующихъ условій въ отношеніи малорусскаго нарѣчія въ Имперіи, полагало бы: 1) Разрѣшить печатаніе и изданіе на малорусскомъ нарѣчіи въ Имперіи какъ историческихъ документовъ и памятниковъ, такъ произведеній изящной словесности и вообще оригиналъныхъ сочиненій, и переводовъ за исключеніемъ означенныхъ въ 5 п., съ тѣмъ: а) чтобы при печатаніи актовъ первого рода удерживалось правописаніе и текстъ подлинниковъ во всей точности, безъ всякихъ измѣненій,

июнь. 1907.

2

б) чтобы въ произведеніяхъ второго рода отнюдь не допускалось никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и в) чтобы разрешеніе на печатаніе произведеній второго рода давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ главномъ управлѣніи по дѣламъ печати. 2) Печатанія и изданія на малорусскомъ нарѣчіи какихъ бы то ни было книгъ и брошюре съ новопридуманнымъ правописаніемъ украинофиловъ, нововводными, искусственно созданными словами и формами языка украинофильской партіи отнюдь *не дозволять*. 3) Соответственно этому не допускать ввоза изданій подобнаго рода въ Россію изъ за границы и, въ предотвращеніе всякихъ по этому предмету недоразумѣній или ошибокъ, всѣ какія бы то ни было книги и брошюры на малорусскомъ нарѣчіи, привозимыя изъ заграницы, предварительно пропуска въ предѣлы Имперіи, препровождать на разсмотрѣніе главнаго управлѣнія по дѣламъ печати. 4) На изложенныхъ въ предшествующихъ пунктахъ основаніяхъ дозволять какъ изданіе въ Имперіи, такъ ввозъ въ предѣлы ея изъ заграницы музикальныхъ пьесъ съ малорусскимъ текстомъ. 5) Печатанія на малорусскомъ нарѣчіи учебниковъ, учебныхъ пособій и вообще книгъ и брошюре для народныхъ школъ и народнаго чтенія *не допускатъ*. 6) Не запрещать исполненія сценическихъ представлений на малорусскомъ нарѣчіи, когда исполняемыя пьесы и по духу и по изложенію ихъ не заключаютъ въ себѣ такихъ недостатковъ, на какіе указывается во 2 п. настоящихъ правилъ.

Объ этомъ имѣю честь представить на благоусмотрѣніе вашаго сиятельства. И. д. начальника главнаго управлѣнія по д. п. кн. П. Вяземскій.

В тому ж августі місяці Мин. Внутрен. Дѣлъ, гр. Н. П. Игнатьев, попрохав Височайшого дозволу скликати знов «особое совѣщеніе», куди увійшли: обер-прокурор св. Синода К. П. Побѣдоносцев, мин. государ. имущ. С. С. Островскій, управляющій мин. народн. просв., и С. С. Сольскій. Після цього 8 октября 1881 р. Височайше затверждений був такий доклад министра внутр. справ.

Въ 1876 г. съ Высочайшаго соизволенія были установлены ограничительныя правила въ отношеніи употребленія малорусскаго нарѣчія не только въ малороссійскихъ губерніяхъ, но и во всей Имперіи. Правила эти, по вѣдомству Министерства внутр. дѣлъ, заключаютъ въ себѣ три слѣдующія постановленія (далі іде зміст указа 1876 р.)

Пятилѣтнее примѣненіе этихъ правилъ обнаружило нѣкоторыя ихъ неудобства, вызвавшія представленія по этому предмету бывшихъ генер.-губ. харьковскаго и кіевскаго, ген.-адют. кн. Дондукова-Корсакова и Черткова 2-го, и заявленія со стороны многихъ губернаторовъ и частныхъ лицъ. Въ виду этого Вашему Императорскому Величеству благоугодно было повелѣть: подвергнуть означенныя правила пересмотру въ особомъ совѣщаніи при участії статсь-секретарей: Сольского, Островскаго, тайн. сов. Побѣдоносцева и и. д. начальника Главн. Управл. по дѣламъ печати гофмейстера кн. Вяземскаго. Обсудивъ во всѣхъ подробностяхъ какъ дѣйствующія правила обѣ употребленія малорус. нарѣчія, такъ и всѣ имѣвшіяся по этому предмету свѣдѣнія въ ихъ совокупности, совѣщаніе признало необходимымъ оставить эти правила въ силѣ и на будущее время, сдѣлавъ въ нихъ, для устраненія обнаружившихся на практикѣ неудобствъ, лишь нѣкоторыя измѣненія и дополненія, не касающіяся однако начальственныхъ въ основаніе этихъ правиль. А именно, совѣщаніе признало необходимымъ: 1) Пунктъ второй правилъ дополнить поясненіемъ, что къ числу изданій, которыя дозволяется печатать прибавляются словари, подъ условiemъ печатанія ихъ съ соблюденiemъ общерусскаго правописанія или правописанія, употреблявшагося въ Малороссії не позже XVIII в.; 2) Пунктъ третій разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчіи, дозволенныя къ представлению въ прежнее время драматич. цензурою и могущія вновь быть дозволенными главнымъ управлениемъ по д. п., могутъ быть исполнямы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенія генералъ-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генералъ-губернаторамъ, съ разрѣшенія губернаторовъ, и что раз-

рѣшеніе печатанія на малорусскомъ нарѣчіи текстовъ къ музикальнымъ нотамъ при условіи общепринятаго русскаго правописанія, предоставляетъся Главному управлению по д. печати, и 3) совершенно воспретить устройство спеціально малорусскаго театра и формированіе труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчіи.

На приведеніе во исполненіе изложенныхъ предположеній совѣщанія долгомъ поставляю испрашивать разрѣшенія Вашего Императорскаго Величества, вsepоданнѣйше докладывая, что правила объ употребленіи малороссійскаго нарѣчія, установленныя въ 1876 г., не были расpubликованы, а потому и проектированныя разъясненія не предполагается объявлять во всеобщее свѣдѣніе.

Історія української драми.¹⁾

IV (далі).

Розглядаючи кроки поступу українського театра, ми спинились на характеристиці тих його драматичних зарідків, що, особливо у весільній драмі, досягли апогею народно-обрядової драматичності. По весільній драмі в цьому напрямі мусив одбутись один крок до дійсно-художніх творів, перейнятих цілком яскравою одною ідеєю і звязаних одним планом у струнке органічне ціле. Але народня творчість, не окрілена знаттям інших літератур, не могла самотужки посуватись далі: вона мусила стрінутись із різними факторами, що повинні були так чи інакше вплинути на хід її розвиту, і від цих впливів залежала форма істпування української національної драми і навіть саме її істнування. Які ж були ці впливи?

Перший із них—ворохі відносини духовної інтелігенції до народної творчості, що вважалася їми за поганську. Тут ми бачимо ту саму зъяву, що і на заході, що і в решті Славянщини. При таких умовинах, народній творчості доводилось погано: хоч вона, мимо гонитви на неї, і тягла своє істнування з звичайною в таких випадках упертістю, але правильного розвиту, звісно, провадити не здолала. Вона істнувала тільки якимсь дивом і в усякому разі без ухвали, чи взагалі піддержки, яка могла б їй помогти в органічному розвою. Таким чином з народною драмою справа стояла кепсько: вищими сферами суспільства, власне духовенством, її засуджено було на повільне вимирання,—факт, що мав місце і в Західній Європі, хоч і в меншій мірі, і на меншу просторінь

1) Див. № 6.

часу. Але і на Заході середньовічну драму духовну також створила не пародно-поганська творчість: її утворено, як ми бачили, церквою. Духовна Західна драма виникла з церковно-драматичних обрядів,—чи не з того ж джерела вийшла й українська містерія? Щоб на це одновісти, треба згадати, що викликало духовну західну драму, що насамперед викликало церковно-драматичні обряди?

Їх творцями було поривання духовенства західного до драмування—перш за все, та бажання наочно представити народові євангельські події — вдруге. Чи були ж ті стимули в давні часи для українського духовенства? Перша риса, порив до драмування, хоч і в прімітівних розмірах, була в нього безперечно, і це навіть виявляється в деякому прихиллі до самих форм поганської народно-драматичної обрядовості. Річ в тому, що це духовенство само «не могло цілком рішитись елементів народної драматургії і почали прийняло їх під свій захист. Ми тут маємо переважно на увазі одвічні народні обряди на честь одрідіння сонця, що припадали на Різдвяні святки та Пасху. Ці обряди перш за все й підлягли впливу церковному і склали з себе де-що на зразок західно-європейських містерій, пристосованих коли не завжди до отправи, то неодмінно до святкування християнських свят». ¹⁾

Таким чином наші колядники та білоруські волочебники, «яко представники релігійної драми, пристосованої до свят Різдва та Пасхи, односяться до глибокої старовини. До різдвяних же свят, власне до другого дня свята, пристосувалось святкування полога Богородиці, що почали задержалось і до піні. До останнього часу жінки на Волині, на другий день Різдва Христового, приносили в церкву хліби, пироги і т. и., що на місцевому народі звалось «ходити на родини до Богородиці». Всі ці приносини, по одправі над ними молитвослів'я оберталися на дохід причту». Цей звичай ходити на другий день Різдва Христового «на родини до Богородиці» в слові христолюбця пристосувся до стародавнього уклоненія роду и рожаницям».

¹⁾ Петров. Старин. южно-русск. театръ. К. Ст. 82 г., ст. 454.

В уніяцькій церкві це свято існувало за весь час існування унії і мало особливі одправи, цеб то—одправу одвідинам Пресв. Богородиці, пресвятій Богородиці рожаючої і т. и»¹⁾.

Але потяг духовенства до драмування виявлявся не тільки в спочутті та охороні різних народних звичаїв, що звязувалися з церковною од правою. Є данні, що народ своєю участю поривався внести в церкву елемент драмування, а духовенство підтримувало його в цьому і потім навіть само запровадило деякі церковно-драматичні обряди. «В народі,—каже Тихонравов,²⁾—являлось бажання бачити драматизм і в християнській одправі». Правило руського митрополита Зосими завважає між іншим: «а еже безумніи попы печатають съ народомъ двери царскіе въ вечерю суботы великія, уже позде суще подобяся жидомъ, сего не подобаетъ творити». Цікаво, що «правило» виставля народ головним винуватцем такого обряда, а за ним і «безумніи попів».

Але важливіші і тіпічніші в смислі церковно-православної драматичності були інші обряди і перш за все так зване *пешне дійство*. «По зібраним відомостям³⁾ пещне дійство відбувалось у Москві, Новгороді та Вологді; безперечно воно ж мало місце і в других великих містах. Дійство виконувалось за тиждень перед Різдвом, в неділю, під час ранньої одправи. Посеред церкви ставилась піч. В церкву входили молоді люди, що мусили виображені трьох хлоп'ят, набраних певно з співаків чи монастирських служок; їх було вдягнено в стихарі і в шапки, обшиті зайчим хутром і згори позолочені та пофарбовані, як це бувало у Вологді, чи в вінці—в Москві. Особи, що вдавали халдеїв, було вдягнено в довгі вбрання з червоної сукнини; як каже Олеарій, халдеї носили деревяні пофарбовані капелюхи і обмазували бороди свої медом, щоб не підпалити їх вогнем. Халдеям постачали білі обруси, якими в призначений час мусили вони звязати руку хлопятам і потім вести їх до печі. В руках у халдеїв були якісь особливі дудки, вжиток яких нам невідомий. Крім хлопят

¹⁾ Петровъ. Ю.-р. театръ. стор. 455.

²⁾ Лѣтописи русской литературы. т. Ш, 1861 г. стор. 17.

³⁾ Веселовскій— стор. 327—29.

і халдеїв, у дійстві брала участь особа, що дивилась за його ходом; це був так званий «вчитель хлоп'ячий».

Любов до наочності та природності мальованого не захоплювала тогочасне духовенство до справжнього вкидання хлопят у піч; про те черговий дзвонар (пономарь) обовязаний був уходити під піч і ставити там горен з гарячим вугіллям. У Вологді вживались при печі до 50 лихтарів. Самий обряд тісно було звязано з церковною одправою; в перервах межи вигаданими промовами хор виконавців співав святі пісні, чулись часті обертання до святителя за благословенням, а по за кінченню дійства йшла літургія з перерваного місця. В промовах халдеїв обявляється звичайне для містерій усіх країн бажання одтінити грубіянством висловів мучителів (катів, вояків), розчулення та самоохвіра, якими перейнято промови страдників; в руському дійстві це поривання, в звязку з бажанням заховати вдачу народного говора, привело до вельми комічного наслідку. Промови халдеїв гучать одноманітно, дико і мимоволі викликають усмішку. Одмови хлопят на вимоги халдеїв гучать біблейськими тірадами. «Видимъ мы пещь сю,—каже один з них,—но не ужасаемся ея; есть бо Богъ нашъ на небеси, ему же мы служимъ» і т. д. В цю трагічну хвилину янгол мусив був спуститись «къ пещи в трубѣ зѣло велицѣ»; насправжки це рідко виконувалось цілком, про вологодське ж дійство звісно, що янгола в ньому заміняв образ, на якому змальованим було одного з арханголів; образ цей, чомусь підбитий шкорою, спускався по вирьовках до печі. Флетчер одначе прямо каже, що «янгол злітає з церковного даху, на превелике дивування глядачів, при силі палаючих вогнів, що утворювались завдяки пороху халдеями». Власне не халдеї робили цей вогонь, а навпаки, як і личило більше: їх обпалювали чи янгол, чи диякони й церковники, що кидали жмені дерези на свічки і направляли вибухлі іскри на халдеїв. Обхід пещного дійства, очевидчаки, досяг у старовину такого загального розповсюдження і народного спочуття, що церковний обряд злився хутко з народним перебранням на святах.

Як перебрані, так і халдеї, вважали за конечне, раз надягнувши на себе личину, гуляти до Водохрища без угаву, дуріти

ї павініти до схочу. І доси в багатьох місцевостях слово халдей гучить сіоніном перебраного, свідчуши про тісне зближення дійства з народними звичаями. Флетчер каже, що халдеї на протязі дванадцяти день бігали по місту, передягнені в жартівну одіж і роблючи різні смішні фіглі. Олеарій, свідчуши про теж, каже, що халдеї що-року одержували від патріарха дозвіл на протязі 8 день перед Різдвом і аж до свята трьох царів бігати по вулицях з особливим кумедійним вогнем, підпалювати ним бороди людей і надто глузувати над селянами. На Водохрище ополонка являлась таким-же очипающим місцем для халдеїв, як і для окрутників та перебраних». Такий був перший важливий обряд, що показував захоплення церковних сфер так званою драматичностю. «Менша складним, але одначенім більшою пихою являється другий драматичний обряд старої руської церкви, спільній їй зарівно з католицтвом,—власне виображення в вигляді процесії і короткого діалогу виїзду Спасителя у Єрусалим на Вербний тиждень... Обряд цей виник в перші-ж віки по Різдві Христовім і певно спочатку на Сході, де близина до театра виражених подій, прихильні умовини відносно вбрань для виконавців церемонії, пальмових гильок небачаних на Заході і т. д.,—давали готовий матер'ял для споруди ходів. Час появи цього «шествія на осляти» в Росії, також як і пещного дійства, не може бути точно визначений. З віками до нього так привикли, з ним так зжились, що ніби вірили, що звичай цей провадився споконвіку, —ніхто не памятав і не міг вирозуміти, хто й коли вперше запровадив його»¹⁾.

З чого-ж складався цей другий церковний звичай? Наведемо його загальні риси в той час, коли його в Москві осягла заборона. «Патріарх приходив по молебні в Покровському соборі на лобне місце, де на деякому віддаленню стояв осел, покритий багатою дергою, а біля нього боярин з деякими слугами; коли архидиякон, читаючи Євангеліє, доходив до місця, де наводяться слова Спасителя до вченіків, патріарх посылав протопопа з ключарем привести осла; наблизившись до нього, послані пере-

¹⁾ Веселовський—стор. 330.

кидались із болрином розмовами, відповідно евангельському оповіданню; потім вони вертались до патріарха, ведучи за собою осла; за ними несли дяки червону та зелену сукнину і килим, що їх цатріарх постилав на сідло. Поводи держав сам царь, що йшов звичайно пішки. Потім патріарх їхав на ослі (з часом заміненім конем) просто до Спаського мосту, держучи хрест у правиці, а в лівиці—Євангеліє; перед ним ішли піддяки і співали Осанну, а попереду ходу почасту везли на особливих беньдюгах велике дерево, обвішане овочами, біля якого сиділо четверо хлопьят у білих убраннях і також виголошували Осанну. На мосту бувала зупинка; там «уготованы бывали шесть верб», коло яких стояли архирейські піддяки і співали вірші євангельські». Такий нескладний в істоті обряд підляг скасуванню власне в ту пору, коли при роспочатому розвиті містерій він, може бути, лехко розвинувся-б до більш розлогих розмірів... Первітний вигляд обряда поволі одмінявся і упрощувався, а за патріарха Іоакима, на московському соборі 1678 року, було зроблено розслід походження «шествія» і виявилося (кажучи словами постанови), що звичай цей «попустися только благочестія ради вънценосцевъ»¹⁾. Цими обрядами не обмежувались драматичні елементи в старій руській церкві. До її особливостів належало теж і «так зване дійство страшного суду і захована доси церемонія умивання ніг. Про дійство страшного суду ми не маємо виразних відомостей; певно, воно становило швидче звичайний церковний обхід, де сімволічні рухи і жести заміняли живе слово: на помості, споруженому на внутрішньому кремлевському майдані, межи соборами, ставився образ страшного суду, до якого за тиждень до посту одправлявся хрестний хід, де брав участь царь і патріарх. Образ побожно обтирали губкою, ніби на ознаку освіження в свідомості народній пам'яті про страшний суд, читалось Євангеліє, співались особливі пісні, пристосовані до цього обряду і т. д. Глядачі сповнювали собою стоючи весь майдан, а для царя й патріарха споружались особливі помеш-

¹⁾ Старинный театръ—стор. 331—2.

кання чи ложі»¹⁾. Пізніше «Сімеон Полоцький пробував запропонувати деякі драматичні й поетичні елементи в придворну церковну одіправу, але спроба його не могла мати поспіху. В сіллябічних віршах роскладав Полоцький легенду про святого на окремі куплети, що почережно співались в церкві «отроками», так як і в західній літургії вносилось співання звісних сівілліних пророкувань про Христа. Але католицькі новики Полоцького не стрінули спочуття в православному духовенстві, яке взагалі підозріло дивилось на нього»²⁾. Вказанням цих прикладів ми можемо й обмежувати характеристику драматичних елементів у провославній церкві взагалі, і в старий II період — зосібна. З наведених даних ми бачимо, що фактів драмування церковних обрядів було в тій церкві зовсім мало; коли-ж до цього додати, що й звісні нам факти далеко не всі можна з певністю однести на кошт українсько-православної церкви, то вражуюча біdnість у ній драматичного елементу здається нам неспорною істиною. Яка-ж причина цього історичного факту? Ми вже II вказали: це ворожість духовенства до української народно-поганської творчості. Але-ж це з'явище ми бачили і на Заході, а тим часом там воно не пошкодилорозвинутись багатій духовній драмі: очевидячки, діло було не в одній ворожості православного духовенства до народної творчості, а ще в чомусь іншому. В чому ж власне? Одповідь на це дає автор, компетентний в церковно-православних сиравах: «православна східна церква інакше дивилась на церковну одіправу. На II погляд, церковна служба мусить не малювати і не виobraжати священих подій, а тільки нагадувати про них тим, хто молиться; через те вона не припускала в церковній одіправі найменчого драматизма, нічого такого, що всоложує почуття і пристача задоволеннення. Потім, в середні віки, на Сході цей погляд поширилося і на життя свіцьке. Дякуючи цьому погляду не тільки свіцькі потіхи, що розмайтили нудне, однотонне

¹⁾ Старинный театръ. — стор. 332.

²⁾ Лѣтописи рус. лит. т. III. стор. 20.

життя людини, одкидались, вважались за річ заборонену, але павіт вільна творчість—поезія і штука ганились і гнобились.

Россія, як вірна охоронниця поглядів своїх просвітників, цілком поділяла її погляд. Під його впливом у нас багата народня творчість поволі замирала і парешті цілком зникла. В XI та ХІІ вв. ми ще бачимо коло князів співотворців, що віщими перстами на живих струнах прославляли князівські чесноти, виспіували славу народності, але через два-три століття творча сила уже не була здатна гідним чином виспівати велиki події народного життя і, малюючи, наприклад, Мамаєве бойовище, оберталась по образи поетичні та по мову поетичну до старих співних слів (до Слова о полку Ігореві). Мальовнича штука обмежовувалась тільки іконописанням. Нема що казати про різні народні забавки та грища: вони цілком були одкинуті, як дійство ідолослужження». — «Коли так руська церква дивилась огулом на задоволення, то зразуміло, що погляд її на народні обряди та церемонії, що просто вказували своє джерело в поганських віруваннях,—був ще строгіше». І хоч народ не спинявся виконувати свої поганські обряди та церемонії, вриваючись часом з ними в християнські храми і роблючи там «бешкет», а про-те драма в церковному вжитку на Русі не розвилася. Навпаки,—«церковну одправу пашу в XVI та XVII вв. доведено було до цілковитого занепаду»¹⁾.

Таким чином, особливий аскетизм візантійського християнства, позичений нашою церквою, був першою причиною того, що духовна драма на Русі взагалі, на Україні зосібна, рано не розвилася. Була й друга причина,—не менш грунтовна, а власне—ріжниця в мовах, на яких провадилася церковна одправа у романо-германських католиків на заході, і православних славян, а з осібна українців на сході. «Зasadнича ріжниця,—каже Веселовський,—межи східною та західною церквами, що містилася

¹⁾ В. Сахаровъ. (Чтенія общ. любит. дух. просв. 1880 г. апр.). Очерки церковныхъ „дѣтствъ“ въ древне-восточной Руси.

в зрозумілості церкво-одиравної мови для православних, і в незрозумілості для католиків чужої їм латинської мови, яка природно викликала пояснення і тлумачення, вилинула на ріжницю долі духовного театра у обох сповідань. Там, де духовенству, з огляду на зміцнення віри, потрібно було вдаватись до драмованих обрядів, походів, хрестних ходів, де ріжноманітність убраний, наочне зображення подій поновляло і освіжало не-досить за своєні з самої одирави істини, там мусила з особливою силою розвинутись з обрядів, походів і літургії, перейнятої театральною засадою,—духовна драма, що хутко переходила від латинського текста до цілковитого народного. Навпаки, в православній церкві, де не було конечності в поясненні того, що так ясно казала розуму стародавня, але рідня народові мова,—поривання популяризувати церковну одираву не йшло далі трьох або чотирьох обрядів, що носять в загальних рисах драматичну вдачу. Цього було цілком не досить для зародження драми в самій церкві, і коли б пізніша позика шкільної містерії не потягла за собою короткого періоду духовного руського театра, то саме його істнування було б неможливим¹⁾.

Таким чином, дві причини—вилючний аскетизм православно-української церкви в порівнянні з західною, католицькою, та близькість народові церковної мови в порівнянні з незрозумілою для католиків латинською,—можуть цілком пояснити кволій розвиток драматичного елементу та брак духовної драми в нашій церкві до 17-го в. Зовсім ясно, що та духовна драма, яка розвинулась пізніше, цеб-то в 17 віці, не могла бути цілком органічним наслідком наївої церковно-літургічної справи; що вона, очевидчаки, виникла під впливом віншніх умовин, але ті умовини, як ми побачимо далі, власне й були потребою популяризації православія, релігії,—цеб-то тим самим з чого почав колись католіцізм. Значить, православіє, прийнявши в сфері драми чужі католицькі впливи, тільки спізнилось на де-кільки віків су-

¹⁾ Веселовський—стор. 326.

проти захода, — і коли побачило свою помилку, цеб-то брак драми, яко форми пропаганди своїх ідей, то цю помилку спротовало зараз же.

Зазначуючи, таким побитом, вплив византійського православія на слабий розвиток руської духовної драми, ми разом з тим мусимо підкреслити і ріжницю того впливу на окремі парости руського народу—московську й українську народності. Византійське православіє з його аскетичними тенденціями перейшло в однаковому вигляді до української й великоруської народності; одначе сили історичні надали йому з часом різні окремішності. Великорусько-московське плім'я, не вважаючи на поодинокі державні спроби завести знозини з Західною Європою, оголом було од неї отрізано.

Воно виробило собі риси відчуженості і відлюдності і підозрілих відносин до всього чужоземного. Те саме відбилося і на віросповідних поглядах того плім'я. Раз одержавши свої релігійні форми, яко «дійсне благочестя», з самого Цареграда, великоруси ховали його довго в повній непорушності; і коли вони цурались чужоземних впливів у самих дрібних сферах життя, то тим паче не повинні були допускати їх в найважливішу сферу—релігійну. От через що всякі духовно-релігійні насолоди, в вигляді західної містеріальної драми, не могли знайти відгуку у великоруського духовенства. І хоча останнє, як ми бачили, будучи, як і на Заході, близьким до народу і його творчості, рвалось до драматичності в церковній сфері, проте лід аскетичний і повільна відчуженість зробили своє діло.

Невеличкі по кількості сліди драматичних церковних обрядів в великоруській церкві згинули, і коли б чужа духовна драма не прийшла в московщину в вигляді шкільної містерії, то дійсно нарід великоруський не мав би своєї духовної драми.

Все сказане вище про ворожі впливи византійського православія, прийнявши на увагу особливе становище великоросів за цілий ряд віків, треба, значить, передовсім віднести до історії великоруського народу і його драми.

Не зовсім так мусило бути, та й було, в українського народу. Волею фортуни йому довелося з давних-давен вступити в звязки з різними народами—спочатку з литвою, а потім поляками, і познайомитись із західною культурою. Через постійні зносини з чужоземцями наш народ у всіх сферах свого життя не став цуратись різних впливів і засвоював здобутки чужої культури. Це ми особливо бачимо в вищих українських верствах і між іншим в сфері церковних відносин. Православна церква була під однією державною стріхою з католицькою,—тому не дивно, що вплив останньої на православіе, при невідчуженості українців, мусив дійсно відбутись. Незалежно від особливостей побуту, риси західної культури, через Польщу, стали переходити і в сферу інтелектуального життя православного духовенства: з'являлась наука, література, штука і т. и. І коли такий вплив виявлявся вже і йшов шляхом несвідомим, то він мусив ще більше вирости, коли православна церква почула себе в ньому зацікавленою. Вона почала складати опір католицьким догмам і, щоб його зробити більш удачним, приглядалась і переймала у польських католиків засоби росповсюдження їх віровчення. Одним з засобів була наука, школа, драма, і коли духовенство почуло в них, а між іншим і в останній, потребу, — то зараз перенесло їх до свого ґрунту. Уже і в цьому смислі відносини українських сфер до переймання чужих здобутків були не такими, як у великорусів. В нас по всій Україні розсипались різні школи, при повній участі народу; в московщині—треба було багато заходів уряду, щоб в смислі освітньому досягти хоч якоєсь дрібниці.

Але не тільки в цім прудчішім перейманню чужого Україна відзначалась тоді від Москви: ця ж кебета не була якоюсь національною, вона випливала тільки з іншого ходу історичних обставин. До того самого прийшла згодом і великоруська народність, та й не могла не прийти,—бо людині, а тим паче народу, ніщо загально-людське не є чужим. Більш важлива для історії драми та риса української тогочасної народності і зосібна духовенства, що воно, через згадані вище причини, не бачило

особливих препон для вияву в драматичній творчості законів нормального свого розвиту. А в чому і яка була та нормальність? Духовенство чуло¹ потребу в доповненню своєї церковної одправи драмою на сюжети божественні в цілях утілітарних, і воно на Заході ту потребу задоволило відповідною творчістю. У нас, як ми сказали, боронило в цій справі византійське православіє і ненаглість самої потреби через близькість для народа церковно-славянської мови.

Але, з одного боку, наше православіє не було теж саме з московським, а вдруге,—потреба могла бути задоволена пізніше, але мусила бути задоволена в усякому разі і мусила йти шляхом нормальним. Цей же шлях містився в тому, що драма повинна була виникнути із самої одправи і, виникнувши, бути якийсь час з нею звязаною. Але цей шлях є дорога розвитуожної західно-европейської і навітьожної західно-славянської духовної драми. Йдучи нею, наша драма була б тільки одним кільцем у великому ланцюгу європейської драми. Чи є ж вона дійсно тим самим? Це питання в нас мало розроблено; для старих істориків нашої драми цілком не було її відповідного матер'ялу, і як про нашу драму, так і про великоруську, вони казали огулом: в нас не було б духовної драми, колиб не було занесено чужої шкільної містерії. Є однаке думка, яку ми поділяємо цілком, що наша драма не ухиляється зовсім од звичайного ходу розвиту і що тим самим наближується до творів західно-европейських. Ця думка належить проф. Петрову і в пізніші часи підтримана Ів. Франком.

Думку цю висловлено Петровим і в ранішній його роботі, присвяченій взагалі старій українській літературі¹⁾ і в пізнішій, де він спеціально трактує про драму.

Тут він висловлюється цілком виразно²⁾: «відносно південно-руського духовного театру ми не поділяємо думки деяких наших дослідників, ніби цей театр зразу явився тута в вигляді шкіль-

¹⁾ Очерки изъ истории укр. литературы XVIII в.—К. 1880.

²⁾ Старинный Южно-русск. театръ. К. Ст. 1882, ХII, ст. 457.

них духовних драм, хоч і не змагаємось, що шкільна духовна драма була тут пануючою формою. Перші спроби наслідовного духовного театру південно-русського були, на нашу думку, чисто містеріальної вдачі і навіть часом присвячувались до церковної одправи». Ми розуміємо тут церковні пассії, доси виконувані в деяких церквах південної Россії. Ідея їх з'явилась іще в Греції, виразилась в так званому Никодимовому евангелії і в переробках його. Никодимове ж евангеліє в уривках, чи в цілому вигляді, звісно було як в Россії, так і на заході Європи, і мусило створити однакові по духу релігійно-обрядові зъявища, хоч і в різних формах. Вироблена відсіля на Заході форма пассій могла своїм чередом мати вплив на заснування південно-русських пассій, зміст і склад яких, однаке, позичено з джерел православних. На підставі однії темної уваги на рукописі Київо-михайлівського монастиря, за № 1644, думають, що південно-русські пассії запроваджено, в дійсному їх вигляді, за київського митрополита Іова Борецького на київському соборі 1629 року. В наступному 1630 році видано було у Львові «Верп съ трагедіи Христосъ пасхонъ», з трагедії *Христосъ пасхонъ*, приписаної св. Григорію Назіанzenу і вперше виданої 1549 Габріелем Гарчіа в латинському перекладі. Дії в цій містерії мало: вся она обертається біля кількох особ: Богоматері, Марії Магдалини, Євангелиста Іоанна, Іосифа, Никодима і хора, що гра тут, як і в стародавній трагедії греків, ролю важливу. Промови провадяться переважно діалогом, але багато сцен обертають всю пьесу в мелодраму, складаючись з довгих тірад однії і тій же особи. Про події поза коном сповіщають вістники, що не обмежовуються при тому ролею простих гонців, але відносяться зного погляду до переказаних подій. Слово Спасителя приводиться рідко і по змозі близче до євангельского тексту. Хор, що знаходить завжди слово спочуття та підбадьорювання Богоматері в її горі, яке склада один з важливіших моментів пьеси, почасту ділиться на два півхора і виконує свої партії, певно, антіфонічно».

Такі данні наводяться проф. Петровим для доказу того, що і з нашою церковною одправою були звязані так, як на Заході,
іюнь 1907.

містеріальні вистави. Їх він зве пассіями і виводить з Никодимового евангелія. Що є тим і другим? Так зване «Никодимове евангеліє,—резюмує характеристику його д. Мирон (Франко),—дійшло до нас у двох редакціях: повній та короткій. Повна редакція—це власне механічний звід двох окремих творів, писаних різночасно і різними авторами, власне — так званих Діяній Пилатових (*Acta Pilati*) — апокріфічного оповідання про муки та смерть Ісусову, та сходини Христа в пекло (*Descensus Christi ad inferos*) — твора, приписаного в самому тексті Левкію та Харину, синам Іосифа Богопріїмця, що воскресли з мертвих по хрестній смерті Ісуса і написали на вимагання єрусалимського сінедріона оповідання про те, що вони бачили в пеклі під час, коли в нього зійшов Христос. Обидва ці твора написані по гречеському і довгий час існували незалежно один од другого; тільки в пізніший час вони були сполучені в одно ціле і в такому вигляді переложені на латинську мову. В грецькому тексті існують *Acta* окремо від *Descensus'a*, і це є коротка редакція, що мається теж в славянських перекладах з грецького. Текста *Descensus'a* окремо від *Acta* нема. В латинському перекладі, що в середні віки був дуже розповсюджений в Західній Європі та мав величезний вплив на розвиток західно-європейських літератур, короткої редакції нема, а є тільки повна, — цеб то збірна редакція обох творів з зміщеним за нею з IX в. називиськом Никодимового евангелія. Порівнюючи славянські рукописні тексти цього апокріфа з текстами грецькими та латинськими, славянські вчені прийшли до цікавого і досить несподіваного виводу, що повна редакція Никодимового евангелія, яка мається в славянських списках, правда, досить рідких, церковно-славянського переклада, що доходить, на думку М. Сперанского, «трохи чи не до перших віків християнства у Славян, в усякому разі до початкового періода славянської літератури» (М. Сперанський,—*op. cit.* 58), зроблена не з грецького оригінала, а з латинського переклада цього апокріфа. Тільки пізніше їй незалежно від цього переклада зроблено було переклад з грецького самих Діяній Пилатових (короткої редакції) без «Сходин в пекло»,—і цей пе-

реклад одержав досить велике росповсюдження у південних Славян і на Русі. Правдоподібно, що на Русі до цього текста короткої редакції апокріфа було приточено скорочене оповідання «Ходин», і таким чином виникла особлива редакція апокріфа, «змішана», по вислову М. Сперанського,—і яка не приходиться ні до одного з чужоземних текстів»¹⁾.

По всьому сказаному лишається тільки вияснити, чим були по змісту згадані пассії. Самі слова «пассія», «πάσχω»—роблють на це ясну вказівку: вони значать муки, страждання, і—само собою зрозуміло — відносяться до Ісуса Христа. Тим самим вони відносяться і до так званих на Заході²⁾ «Страстних видовищ», що представляли в драматичній формі важливіші моменти останньої седмиці (тижня) в житті Спасителя, починаючи з воскресення Лазаря, чи рочистого виїзду в Єрусалим, і кінчаючи появою Воскреслого учіям і Вознесенню Його на небо, чи навіть багато моментів всього його життя, починаючи з Різдва чи Водохресті.

Таке то «Страсне видовище», ця «пассія», ця духовна драма, на думку Л. Петрова, була приточена, була злита з церковною од правою на Україні. Встановлення й доказ подібного твердження малиб величезне значіння для історії нашої драми. Воно заповнило б промежину, яка одділяє народну прімітівну драму від штучно-шкільної, позиченої; воно б освітило ту млу, що безперечно панує в історії нашої драми. при виясненні хода її розвиту. Твердження Петрова, разом з одкриттями та увагами Франка, власне й проливають таке світло на означену тьму: вони підносять виразно, що й наша церква зазнала й викохувала на своєму лоні ту-ж містерію і таким-же приближно побитом, як це було всюди в Західній Європі. Подібні ж уваги обох учених тим важливіші, що, як було давно вже завважено Франком,

¹⁾ Южно-русская пасхальная драма — Киевская Старина, 1906, іюль-авг., ст. 2.

²⁾ ibid. стор. 20.

«історія південно-руської релігійної драми XVI—XVII вв. доси не доволі розроблена, головно через бідність матеріяла, що до нас дійшов, а також і через те, що далеко не весь відомий матеріял опубліковано і науково оброблено»¹). Як же мусимо віднести до висловленої гадки Петрова? Проти неї рішучо повстає наш шановний вчений Пав. Гн. Житецький. Він каже: «ми далекі від думки, висловленої д. Петровим, ніби—«перші спроби наслідового духовного театра» південно-руського були чисто-містеральні вдачі і. т. д. До цього П. Гн. Житецький ще додає; «так власне він (це-б то Петров) думає про драму «Дійствіє на страсті Христови» і т. д. По цьому наш учений робить закиди з приводу цієї драми, щоб довести, що вона не могла бути пристосованою до нашої церкви і являється шкільною містерією. Ми готові були визнати всі докази шановного вченого, колиб, справді, було про що змагатись. Але ми дозволяємо собі заявжити, що в д. Петрова означене «Дійствіє» і не являється ілюстрацією його тези про існування української церковної драми. Д. Петров такими вважа поки що звісні нам пассії і нічого більше. І сам д. Петров назива означене «Дійствіє» «шкільною драмою» (стор. 457), а коли згадує про неї, то власне тільки для того, щоб показати, як до «цих містеріальних та перекладних пассій привіті були й первітні шкільні драми київські, що теж мали своїм предметом страждання Христові. Такі п'еси: «Дійствіє на страсті Христовы списанное», половина XVII віка, приписувана Лазарю Барановичу, і «Мудрость предвѣчнаѧ, чрезъ благородныхъ Россіи младенцовъ въ училищномъ коллегіумъ Киево-могилеанскомъ стихотворнымъ сложеніемъ явствова(вшая)ся»².

З цього видно, що сам д. Петров одрізня означене «Дійствіє», яко шкільну драму, і через те й по закидах д. Житецького теза д. Петрова лишається в силі. І як ми сказали, він в данному

¹⁾ Южно-русская пасхальная драма — Киевская Старина, 1896, июнь, ст. 380.

²⁾ ibid. стор. 458.

випадку не лишається в числі одиничному: в тому-ж смыслі висловлюється пізніше Й Франко. Говорючи про другий тіп драми, цей вчений додає, що вона, «здається», «росповсюджувалась з помостів, споружених по містах в страстний п'ята, чи в самій церкві, чи з окола церковної огорожі для вистави страждання, смерти і воскресення Спасителя, і т. д.»¹⁾). Правда, автор говорить тільки «здається», — аргументації, в вигляди конкретних фактів, у нього сліве нема; але в науці завжди однією починаються з гіпотези: данна ж гіпотеза, що вводить історію українського народу, яко нормального члена, в сім'ю західно-европейських народів, заслугує на повну нашу увагу.

Тим часом поки що ми зостаемось в сфері тільки однієї гіпотези: даних, що доводять її, будемо, звичайно, ждати, але тепер перейдемо до систематизації матеріяла, що нам залишила від тієї доби історія, — це було до школи драми.

I. Стешенко.

(Далі буде).

¹⁾ Южно-русская пасхальная драма — Киевская Старина, 1896, июнь, ст. 412.

Сповідь віроучителя-сектанта.

ПЕРЕДМОВА.

«Історія моєї житні» є сповідь віроучителя-сектанта. Біографія й автора, Трохима Касьяновича Луценка, має велику вагу, бо він—прямий син своєї землі, і його власне життя є життя того люду, серед якого він жив і який, як те виявляє «Історія моєї житні», зробив його, мало не силоміць, віроучителем.

Полуденна частина Вороніжського краю ще за часів Хмельницького і Руїла заселена українцями, найбільш з західної України. Живучи більш ніж два віки на чужині, переселенці мало втратили свого етнографичного типу, навіть у тих селах, де у перемішку з ними живуть великоруські люди. Весь склад українського побиту так одрізняється від руського, що в селі, де мирно і любовно живуть сотні років люди, здається близьких між собою народностів, не найдеться між крестьянством ні одної мішаної сім'ї. Однакже, черніговцеві, або полтавцеві не треба довго жити поміж вороніжськими українцями, щоб примітить велику одміну в їх звичаях. Одміну не в одежі, не в хаті, навіть не в мові, хоч мова чимало таки одхилилась до руської, а в тім, що вони думають, чим живе їх душа, яку мету життя вони вважають за найбільшу. Люди корінної України, невроку, мало живуть душою. Не те, щоб у їх зовсім не було ідеального почуття

і бажання чогось поверх хліба насущного,—воно есть, не вмерло, а тільки їм якось до цього байдуже, не це дас колір їх життю. Не можна так само сказати, що огонь народнього релігійного життя потух в корінній Україні,—він тільки холоне, застигає зверху, одягається все товще да товще корою, і не видно ніде, щоб той огонь пробив де кору і виявився не то, що гарячим водометом лави, а хоч тихим світом і теплом. Ідеал життя ще не зник овсі, алеж він так знищився, так захляв і закопавсь десь так глибоко у душі, що не світить і не гріє, і людям до його байдуже! Пережитки обрядів дохристіянської пори, що кидали поетичний колоріт на релігійне життя українця, скрізь зникають, і сливе уже й зникли, і релігійне його почуття замірає, обертаючись чим дальш у діло без души, у мертвий звичай. Чим скрутніше стає жити, тим дужче усі надії, усі бажання, усі помисли повертаються до здобичі, до користі. Про рай ще не забули, алеж і рай мають добувати, шукаючи не жигтя по правді, а великою свічкою, поклонами й подібним. Душевно пиши, як кажуть вороніжські сектанти, правду кажучи, їм і добути як слід ніде, а надто такої, щоб пристала до народної вдачи і щоб годна була породити таку у собі потребу, як у тому насушному хлібові, що без його й жити не можно.

- Вороніжський українець, павпаки, жадно шукає правди, та тільки, школа поночі усі дороги здаються рівні. Проста людина перш усього іде' за правою до релігії. Наставники православної церкви не вдоволяють вороніжського українця. Річ їх здається йому сухою і неприємною. Він пішов своєю дорогою, минаючи офіційального учителя і десь на стороні добавляючи те, чого не дає йому православна церква, що стала за для його, як він каже, казенною.

Кажуть, що од усякого прихильного до церкви і набожного руського селянина oddae старообрядцем. Так само можна сказати, що од усякого набожного вороніжського селянина українца oddae христовцю, хоч меж ними правдивих христів зовсім небагато; да і у тих, що сами зовуть себе сектантами, христовське учення виявляється зовсім не так, як між сектантами

руськими. Взагалі учення, порожденне догматичним умом великороса, не годиться для українця. Українець шука в ученії не абстрактної істини і не обряда, що служить ій символічним вираженням, а живої правди, учення, як по правді жить між людьми. Весь символізм, всю обрядність, як те виявляє «Історія моєї житні», одкинули навіть такі фанатики між христовськими українськими віроучителями вороніжського краю, як брат Трохима Луценка, Хведор. Після такої чистки вороніжське христовство мало чим одрізняється од штунди.

В українських селах Вороніжського краю не збирається молодь, парубки і дівчата, де небудь смерком на улиці, не лунають то веселі, то смутні пісні, не гуде бубон і не співа скрипка,— усюди тихо, благочестиво. Иноді хоч і почується пісня, то не на улиці, а з хати. То співає не молодь, як на Україні, а жннаті і старі люди, поважні і благочестиві, запершись у хаті якого небудь набожного і певного сусіди, співають божественні псальми, або, як вони кажуть, сальми. Співаючи, а потім балакаючи про «святе», про те, які муки терпіли святі люди за правду, та споминаючи її свої гріхи, просять один у другого прощення, цілуючись і гірко ридаючи. Так просижують усю ніч до білого світу і доводять себе до невимовної екзальтації.

Хто почав учащать у такі беседи, той незабаром міняє свої звичаї—кідає п'янствовати, коли за ним був такий гріх, перестає бить жінку і дітей, стережеться усякої кривди, стає іншим. До церкви вони ходять, православні обряди справляють, святих чтуть. В Вороніжі на празник Митрофанія збираються тисячі прочан із широкої округи. Як вийде з монастиря процесія з мощами угодника, круг раки, мов розворушена комашня, кипить і метушиться тиск народу. Над ракою, наче рій бджіл, летять сувої полотна, мотки ниток, куски сукна, хліб, гроші і всяка сільська всячина—це лепта удовиці, що біднота несе на жертву Божому угодникові за спасення души. Як зарябіє в очах одежина і убрання всяких колірів, баришенська модна шляпка, повстані брилі, червоні спідниці і постоли, обуті на білі онучі аж до колін і переплетені павкrest чорпою перевязкою, зовсім як у ски-

фів на відомій вазі, то, здається, бачиш картину релігійного екстаза стародавнього віку. Однаке душевне утішення, тиху бесedu про «святе», про праведне життя на світі і все те, за чим ти ї прочане прийшли з далеких країв, їм дають не в монастирі, а за його стінами ті віроучителі, що прийшли сюди з клунками за плечима, тиняючись увесь свій вік із одного святого міста в друге; та ще ті «матушки», що спасаються у «скитах» під монастирською горою і в підгородній слободі Чижовці. Там жила і та матушка Марія Івановна, що про її з таким поваженням розказує в своїй автобіографії Трохим Касьянович Луценко. Слово ї між тим селянським людом, що шукає правди і утішенні релігії, має таку вагу й силу, і так авторитетно панує над віроученнями і віроучителями, як ці одній офіційній духовній власті і не снилось. Брата автора «Історії моєї житні» Хведора, невпинного й дикого фанатіка, вона засудила на сім літ у Соловецький монастир на послушання, і той одбув наложену на його епітемію. Таких скитів, найбільш жіночих, чимало у південній Вороніжчині і там-то темний люд знаходить собі моральну й релігійну утіху і пораду. Може поучення тих простих і малограмотних наставників іноді oddають трохи чимсь дикарським, але ж по своїй щирій вірі і містичізму вони мають велику силу і викликають у простого серцем люда глибоке душевне порушення. Здається, можна сказати без помилки, що під таким духом релігійного і містического впливу росте і розвивається не мала частина української молоді того краю. На цім то ґрунті рождається і живуть такі учителі, як брати Луценки, про яких між людом корінної України тепер і цомислити не можна.

Сім'я, де родився і виріс автор «Історії моєї житні», жила в павловському уїзді вороніжської губернії, була письменна і дуже набожна, з релігійно-містичним колорітом, як і багато семей округи. Такими, хоч може і з більшим почуттям, росли Трохим і старший брат його Хведір Луценки. Докори духовенства і цькування поліцією зробили їх віроучителями, а тюрма з кайданами та засилка—мучениками за віру й правду і пророками—*das ist eine alte Geschichte.* «Історія моєї житні» дає доволі матеріялу

для характеристики життя Й автора в дітські літа, в літа ранньої молодості і перших ступнів сектапства.

Що найбільш чинило йому на цьому путі тугу і спинало віру в правду христовського учення—це учення об душевному очищенні через совокуплення з вірою з поважною і щирою людиною—«культ кохання», як невірно звали його там де-хто із інтелігентів. Цей «культ» дуже бентежив совість молодого і чистого душою віроучителя і найбільш чипив йому горе і боротьбу з самим собою. Не чуючи в собі сили одразу принять або одкинути той «культ», він став шукати помочи і поради у людей. Но справам віри у його не було більшої людини, як матушка Марія Івановна, а вона почитала це учення за саме гідке не-потребство й роспутство. Не за що й брат його Хведір покушував Соловків, як не за гріх по цьому ж «культу кохання». І от поруч з ним стали з одного боку матушка Марія Івановна і своя власна совість проти «культа», а з другого—брать Хведір і сектанти наступають за культ: «або прийми це учення, або ти зрадник, ти не наш».

Сама висока річ після релігії у Трохима Касьяновича була наука. Сам добре письменний, але зовсім мало освічений, він почував у наукі таку велику силу, що для неї, по його мислі, немає впину рішить і зробить усе на світі. У ій сила, у ій і правда. Таку ж силу й таку правду він почував і в людях науки, яких йому і бачить мабуть не приходилося. Він пильно їх розшукував, йому потрібна була їх поміч, щоб розібрати ті страшні тайни, що гарячим залізом пекли йому душу і не давали супокою ні в день, ні в ночі. Нарешті йому посчастило: він найшов таких, як йому треба людей, зразу аж двох. То були Іван Омелянович Кобзарев, серетарь поліції города Павловська, народолюбець часів «Основи» і етнограф-любитель, і Борис Станиславович Познанський, тоді обиватель Павловська, добре відомий читателям «Київської Старини», освічений знаток побиту вороніжського українця і мабуть досі чи не єдиний його етнограф. По почину д. Кобзарева і з його принуди з'явилася на світ «Історія моєї житні». Кожний інтелігент здавався молодому ві-

роучителеві носителем правди і просвіти, і справді можно сказати, що йому посчастило, бо йому не прийшлося каятися за свою віру в інтелігента: обидва його нові знакомі були ширі і освічені люди, які не часто трапляються і не в таких глухих закутках, як Павловське; особливо це можна сказати про д. Познанського. Це діялось у восьмидесятих роках минулого віку.

Додивляючись до того овочу, що вродило насіння, посіяне інтелігентами в голові і в душі автора «Історії моєї життя», треба призватися, що небагато користі дала йому компанія з інтелігентами. Правда, «культ кохання» він покинув без каяття і вороття, за те і учні його згубило свою цілість, сміливість, гордість і непохибну віру, а значить і силу. Перш його речі палили огнем гніва проти ворогів добра і правди і збиралі круг його сотні прозелітів, навіть таких, що покинули за для його інших наставників, і Хведора в тому числі. Тепер замість огненних річей стали холодні, реторичні поушення, іноді з коліром пантеїзма і утілітаріанізма. Вони не дошкуляли уже, як кажуть, до живця. До його ходили, як на поденщину, і слухали без жару, без душевного порушення. І справді, учения без палкої віри, без сили огню, -- чого воно стоїть. Він сам це почував, і воно не мало його вражало. Аудиторія його що день рідшала, а як вернувся із Соловків Хведір, одип по одному перейшли до його од Трохима мало не всі ученики.

Не меньш вражали його і всякі домашні хазяйські злідні. Старий Касьян Луценко був заможний хазяїн, і після його Хведорові да Трохимові достався добрий шматок хліба. Хведір не забарився ростратити все своє добро, ще й братові помог зовсім знищити своє хазяйство. Та і окрім того, повинний часто кидати хазяйство за сиравами віроучення, а то й зовсім переселятися із села в село за повсякчасними утисками поліції, Трохимові по неволі прийшлося розстроїть своє хазяйські діла і звести хазяйство до того, що воно перестало годувати його семью. Прийшло жити коштом громади, коштом тих людей, що його слухали, як звав він свою паству. Це невимовно пригнітало його, як віроучителя. Він ще недавно гремів громами на посів за те,

що вони за гроши продають благодать Божу, а тепер самому прийшлося торгувати тією благодаттю; як би він сам, то скоріше вмер би з голоду, ніж дойти до такого, як він یочитав, гідного гріха, а то за ним тягналася чимала та ще й подвійна сем'я. Дівчина чи молодиця, кажуть розумна й гарна людина, та ще й хорошої вроди, приблизилася до його спершу ради духовного очищення, а далі стала його жінкою і перейшла в його хату жити вкупі з законною сем'єю. Законна жінка тихо терпіла свою замістительку, раз що считала це діло святим, а вдруге, що та корилася ій, як би матері. Самому віроучителеві було байдуже. Поки він вірував у той «культ», він не доглядався доладу у своїх сімейніх справах, а як ця віра зникла, то й це діло давило його, нагадуючи по всяк час, що його слово йде не що одній стежці з його ділом.

У цей самий драматичний час життя віроучителя мені трапилось з ним стрінуться. Це було в початку девяностих років в місті Павловському, де жив тоді Б. С. Познанський у власному будинкові, останньому будинку в місті, недалеко від Дону.

Буваючи у Павловському, я було ніколи не промину на вістить Б. С. Якось случилось попасті у Павловське як раз об ярмарку. Простуючи через ярмарочний майдан до будинку Б. С., я стрів на дорозі самого хазяїна. Розговорилися.

— Чи не хочете, питав він, познакомиться з Касьяновичем? Він тут десь на ярмарку.

Касьяновича, як звичайно звали Луценка його приятелі, я вже добре зізнав і по «Історії моєї життєві», і од д.д. Познанського і Кобзарєва, і про його і про сектанські діла; мені дуже бажалось його побачити і близче познайомитися. Щоб не випустити з рук такої счастливої пригоди, я став присоглашати Б. С. зараз іти шукати Касьяновича по ярмарку.

— Стрівайте! тоді зробимо ось як,—придумав Б. С.:—я піду пошукаю Касьяновича, а ви приходьте надвечір прямо на річку,— пойдем на Дін риби ловити.

Ще сонце стояло високо, як я підходив до річки. Б. С. був вже там і порався коло човна, а біля його теж клопотався,

помагаючи обряжать човен, Касьянович. Ми познайомились. Скорі налагодили човен, Б. С. сів на корму і керував, а Касьянович узяв весла, і ми почали перерізувати річку, переправляючись на той бік. Мені довелось сидіть як раз проти Касьяновича. Це був ще молодий, годів під сорок, чорнявий, середнього росту чоловік, з задуманими, глибоко запавшими очима, і гарний з виду, чепурно одягнений у таку одежду, яку звичайно носять там заможні селяне, трохи смутний і, здається, соромливий.

Ми перепливали річку у самому широкому місті, як раз там, де в Дні упадає теж немала річка Осередь. Місто дуже струмке. Треба було добре налягать на весла, щоб побороть течію, так що розмовляти було ніколи,—і ми плили мовчки. Був чудовий іюльський вечір. Переправившись на той бік до стану рибалок, ми піймали у їх, як кажуть, на срібні гачки, скілько треба стерлядок, попрохали зварить нам уху, до чого вони великі майстри; тим і завершили своє риболовство. Поки позбиралі дровець, розвели багаття,—стало потроху смеркать, стали всі зближаться до огню, криючись од сирості, а ще більше од комарів. Наступила темна зоряна ніч, а од світу багаття здавалась ще темнішою. Беседа спершу не завязувалась, балакали з рибалками то що, а кожний з нас почував, що це не те, за чим ми зібрались на берег Дона, і шукав способа вивести розмову на потрібну путь. Далі Б. С. пішов до човна, приніс відтіля цимбали і подав їх Луценкові.

— А нуте лиш, Касьяновичу.

Той узяв цимбали і почав грать, не дожидаючи, поки його почнуть припрошувати. Цимбали у тих краях такий звичайний струмент, як скрипка та бубон де небудь на Сулі. Цимбали Касьяновича були зроблені його власними руками, і під його прудкими паличками то сміялись, то більш плакали, як того хотів музика. Незабаром пішли співи. Попереду Касьянович співав «сальми», а далі стали пригадувати старі пісні. Касьянович зінав їх чимало, перенявши де-которі у Б. С., і добре співав гарним чутким барітоном. Жалібні наші пісні, здавалось,

дуже приходились до натури і почуття співця. Голос лився мов з души і попеволі закликав нас до прихильності і симпатії співцеві.

Поки ми романтикували таким побитом, поспіла уха. Ну, звичайно, по чарці та по парці—беседа ожила. Стали балакать про всячину—про пісні, про рідну старину, про літературу, про тяжку непереважну долю рідного слова, і про нелегше сучасне життя взагалі. Коротко кажучи, балакали про все, про що завжди розмовляє у нас компанія, де можна, як кажуть, побалакать по душі. Тільки про сектанське життя автора «Історії моєї житні» і його пастви ніхто не промовив ні слова. Бережно оббігали цю річ, бо почували, що вона дуже вразить віроучителя, стратившого непохібність віри в правду свого учепія.

Касьянович вступав у бесedu палко, на всяку мисль одкликавсь великим почуттям, але і великою вірою в авторитет собесідника. Здавалось, що те, що він добув од своїх приятелів-інтелігентів і по їх указанню з книг, лежало зверху того, що він зінав зпершу, як масло на воді, не мішаючись. Нове знання не помагало йому переробить свій старий погляд на мир і на людські діла. У тому погляді він не догледів помилок, або одно бочність, окрім, звичайно того «культа» і подібного. Для його виявилося тільки, що для спасення души і для життя у добрі і правді єсть і інші дороги, окрім небесних. Тому його навчили подвижники і мученики руської мислі, котрі, як і Шевченко, можуть, прямо дивлячись в очі правді, сказати своїй музі. «У нас нема зерна неправди за собою». Шевченка й його «Кобзаря» Касьянович добре зінав, і на його погляд—то був найвисший учитель і мученик за правду й волю. Це слово «воля» давало щось таке викликаюче на прихильність до нового путі до правди, чого він не находив у Писанії. Раз поруч з старою стежкою до істини і правди проявилася нова, що кинить огнем людського життя і світить новим світом, то ця нова стала братъ верх над старою, а стара, хоч він і не став считати її кривою, стала потроху заростати споришем, без волі на те самого ловця правди.

А при такій пригоді, Касьяновичу, яко віроучителеві і людині з чуткою совістю, прямо не можно було жити, нічим було дихати.

Якось навманя Касьянович кинув слово, що йому стало жить невимовно скрутню і що незабаром він має покинуть рідні палестини і переселиться на Кавказ.

Почало вже на світ благословиться, як ми покинули беседу і розійшлися хто куди, і більш Касьяновича мені не привело бачить.

Після тієї ночі пройшло коло десятка років. Багато утекло за цей час води у Донові. Касьянович, як казав, скоро переселився на Кавказ і там, років з сім мабуть буде, як умер. І. О. Кобзарев, той що йому Касьянович подарував написану власною рукою автора «Історію моєї житні», теж оддав Богові душу і цієї рукопісі у його бумагах не знайшлось. У минулому році поховали їй Бориса Станіславича Познанського. Обидва небіжчики бажали видати у світ цю цікаву «Історію моєї житні» і не вчинили того по цензурним обставинам. Дрюкуючи її на сторінках «України» по копії, я, здається, виконаю волю небіжчиків і обовязок, що наложила на мене сила житейської пригоди.

Вашкевич.

Історія моєї житні¹⁾).

Було зо мною так. — Начинаю од коріння моїх предків. Дідушка і бабушка мої були набожні, любили церкву. Ніколи було не дождають дзвони, а прёжде йдуть і в сторожці дожидають, поки задзвонять до вутрені, або до вечерні. А до дому було як прийдуть із церкви, дак розскажуть усе, що читалось і співалось. І ходили до його (sic) люди і вони до людей, читають і співають псальми. Дід мій Андрій—не запомню, як по батюшку, неначе Явдокимович—був і сам здорово грамотний, а баба, Гапка Максимовна, була неграмотна, та так здорово умна була. Як почне розказувати усю бувальщину, у стари годи як було, та все таке розказує сумне та печальнє, та жалосливє. А ми, маленьки, полягаем кругом коло неї та слухаем, та плачем. Як коли, дак і вона плаче. Та ще до моїх діда Андрія і баби Гапки Іздив якийсь дід здорово грамотний, і мій дід до його Іздив. Він, той дід, розказував, як переснується дротами світ і будуть, каже, огненні колесниці бігать по землі і одберуться од панів люди, а потім і земля одбереться. І оце усе ізбулось. А щоб було що отрілено од православної віри, дак нічогісінько, а тільки їх дражнили манахами. А батько мій, Касьян Андріевич, і мати, Марфа Григорьевна, були ще дужче набожні од баби, а з дідом однакові. Батько був здорово грамотний. Було кожний праздник, або неділя, повна хата людей у нас. Батько чита, або розказує, а вони слухають, багато плачуть, а багато і так сидять. А псальом

¹⁾ Дрюкуємо не виправляючи мови. Хоч мова автора і не дуже чиста, але вона типична для Вороніжського українця. *Ped.*

дак і не співали пошти, так хиба коли-неколи. Секти ніякої во-ни не знали, а до церкви були такі ж приліжні, як і дід та баба. А батько дак знов, як і попу служить треба і в мірі почотний був. Був титарем і отаманом і два рази зборщиком і здатчиком рекрутів. Та характером був такий добрий, що було нікого і не налає і ніяко не оскорбить. А як коли вип'є горілки,—у ратуші оце хто небудь купе йому, щоб ждав подушного тому чоловіку,—дак він, як прийде до дому, а ми вже спимо де хто, дак він було так тихенъко увійде, що піхто й не почує; і матери не буде, а самъ що небудь найде на поліці, або у печі, та поїсть тихесенько, та й ляже. А з тих що ходили до його слухать читанія, дак були здоровово набожні і так хороші люди і любили церкву. А один з тих людей, що ходили слухать, дак до того дослухався, що бросив батька і матір. Один раз, у неділю, прийшов він з церкви та зараз і прийшов до моого батька, та визвав на двір батька та так і упав до його в ноги, та й каже: «Спасибі і спасибі тобі, дядечку, що ти мене кормив духовною пищею. Тепер ти так накормив, що наувесь вік стане!» Та як заплаче! Та вп'ять у ноги тай каже: «ходім, дядечку, з цього миру; мені Господь як одкрив сьогодні у церкві, дак погибший мир». Та все плаче, та все плаче. А батько і каже: «Коли тобі Бог одкрив, дак і йди, куди тебе Бог управе, а мені нічого незвістно, да у мене жінка й дітки, я не піду. Спастис і тут можна, все рампо, ти як знаєш».—Дак він раз ще упав у ноги батьку, та поцілував батька. «Прощай, каже, дядечку, тепер ти не побачиш мене більше на цім світі!» Обидва зашлакали. Та як пішов він, дак уже більше і не бачили, а батько остався і вп'ять так же ходили до його люди слухать. А цього він нікому не казав про чоловіка, тільки нам, та й приказав, щоб нікому не казали.

Нас було у батька три сини: я, Трохим, був середній, а старший Хведор, а менший Стефан, та дві сестри. Мені як стало десять років, дак я над хлоцями роспоряжалася над такими, як я, та над меншими. Отце було наберу їх шайку, та поведу у ліс верстів за п'ять, або за сім, та жолудів збирать,

іюнь. 1907.

4

або так чого ірвать, та все було розсказую ім, що казала мені баба, або батько, та все таке сумне та жалістливе, а вони було слухають, та де які аж плачуть. А відтіля вже як ідем, дак я ім розсказую що небудь страшне, а ідем уже пізно. І я кажу ім, щоб вони молилися, а то, кажу, нас або вовк, або відьма, або лукавий зустріне, а вони, було, моляться та плачуть. А як прийдем до дому, аж тут матері шукають та лають мене і моого батька, бо позаводив дітей.—Та було зроблю церкву, а сам по-пом, да служу обідню, а вони моляться. А старший брат було все з батьком на полі, або що роблять. А менший ще дуже малий був. А як став я парубком, дак усе розсказував хлопцям казки гарні та ту бувальщину, що баба казала мені, а вони було слухають та просять мене, щоб казав що небудь гарне. А як оженився я, дак став учиться грамоті, нікуди з двора не ходив, тільки до церкви. А старший брат прежде мене оженився та уяв жінку собі здоровово не під моду. Вона таки і на самому ділі була нехороша по характеру. Один раз, ще тільки перевінчали їх і після свадьби стала вона вимітать сіни, а я, дівер її, такий рад їй, що так і хожу за нею. Ото вона вимітає сіни, а я стою біля неї та балакаю. А собака наш ідеть у сіни. А вона як крикнеть: «Пішов, анахтемський собака!» А я, як почув, дак так дубом водосса і стало; та ѹ думаю: що яка ж гарна та молода, та як же погано каже, та ѹ розсказав батьку і матері. Вони так і посумніли. «Оце вона, кажуть, така буде погана». Оце ми на її і стали придивлятися, і вона на самому ділі оказалась дурнувата да сердита. Брат перво таки трохи застушався за неї, а потім зачав її учить. А вона не слуха і не поніма його умного слова, і він почав її бить та наказувати. А у мене жінка хоч може трошки і не по мені, та умна та смирна, дак родителі нас стали дужче любіть.

Оце в 1872 році мене записали на службу, а брат мій менший умер у тому-ж році.

Старший син моого батька, Хведор, надумав йти у Вороніж Богу молитися, та ѹ прийшов відтіль наче трошки ізмінитим, як був: став якось дужче набожний. Потім пішов у печери бі-

логорські того ж таки року, да й напав там у печерах того діда Ягора, що рассказував про його один чоловік нашої ж слободи, із которым зновся мій брат старший по набожності. Оце він йому той дід так понравився, що він його привів до дому та посадив за стіл. А він як зачав балакать, той дід Ягор, а ми всі слухаєм. А брат прихилився до мене та каже: «Оце, братіку, такий дід, як ходили апостоли по землі, дак такий і це». А він справді балакає так, що ми ніколи не чули — якось з горячнотю та здорово. Оце я вовсі став слухати і все наше сімейство слухають, а брат дужче усіх слуха та плаче, та радується. А потім зачали люди йти до нас — хто послухати, а хто подивиться, та так що повна хата людей у нас. Та й сказали попу. Піп прийшов до нас та уявив того діда, повів до отамана, та там щось йому показали і роспитали та й пустили. А він уп'ять прийшов до нас почувати та усю ніч пробалакав. А ми, все сімейство наше, не наче перемінилось, слухаючи його слова, та його привітаємо, як рідного батька. І він у пас пожив три дні, та й пішов не знаю куди, і ми всі його просили, щоб ще прийшов, а брат мій саме дужче просив.

Потім пе раз якось прийшов та побалакав.

А потім, один чоловік наш, той що ходив з братом моїм у Вороніж, зачав читати акахфіст Спасителю, а ми всі постановились молитися, а брат як зачав плакать та молитися так здорово, що усіх аж полякав. Батько сказав йому, щоб він вийшов із хати плакать, щоб людей не соблазняв. От він вийшов, а батько каже мені: «Піди, синок, де він е, а то щоб він поганого чого не зробив». Я вийшов. А він із-за соломи вийшов та до мене, та як ухватив мене за шию, та щось таке проговорив, що я й не поняв, та як заплаче! А я як затрусишсь так здорово, що із роду так не трусишся і не бачив, щоб хто так трусишсь.. Як би він не піддержал мене на руках, тоб упав на землю, так як припадошніпадають. Та тоді як зачав плакати так здорово, що усіх своїх поперелякували, но вреду од сліз не чувствував, а так наче що й в добрі, як плакав, і серце неначе ароматами наливалось, і я уже не бачив у собі кінця слізам, так що я п'ять

часів плакав, не одхлипуючи. А жінка та мати, та сестра и теща усе уговарювали мене, щоб не плакав. Я ім нічого не одвічав, а тільки утирав слізни, та очищав ніс, поки аж перестав плакати. Було діло оце увечері, часів у десять. От переночували; дід той Ягор пішов од нас не знаю куди, а ми всі його просили ще приходить, і він обіщався. А ми як остались, дак наче усі по-переміняті, а брат мій, Хведор, дак так перемінivся, що нічого не став робить, а все тільки читає псалтирь та акахфисти, так що по три дні не одходив од стола, усе читав та плакав і не їв і не пив усі три дні, а коли й сім.

От прийшов уп'ять до нас той дід і став розказувать уп'ять так же, та все нагадує про тайну, щоб на тайні побесідовать. Він і тоді нагадував, та не так ясно, а тепер ясніше. Оце шішов він на тайну з братовою жінкою, а послі ще якісь дві ходили, чужі нам. А потім і моя жінка пішла, і я ходив. Він мені нічого не сказав. Я розказав йому гріхи, а він тільки сказав: «Молись Богу». А невістка моя, що ходила на тайну до діда, розказала батьку: «як ходила на тайну з дідом, він, каже, зомною грішив, та і каже, що це святе діло, тільки прийми з вірою, так ти прямо у царство підеш». Батько, як почув, да у плач: «Це, каже, анцихрист нас питає». А брат Хведор зачав його уговарювати: «Ти, каже нічого не побімаєш, це святе діло він робе, у його плоть свята і він до кого прикасаеться, дак і той святий буде». А моя жінка нічого не казала поганого об йому: «Він, каже, тільки примір дає нам, що ми так грішимо». А я і справді повірив так. А невістка у нас була дурновата: вона, кажемо, набрехала, це—святий чоловік. А потім з тих двох жінок, що ходили на тайну, одна розказала багато людям, «що він каже: це святе діло, та і піdnіма, каже, подол, щоб гріх ізробить зо мною. Я, каже, насилу вирвалась». Оце люди усі так і забалакали. А дід, як почув, що про його здорову забалакали, та порані до світа і пішов од нас. А брат мій Хведор ще дужче став читати та молитися, та поститься. Я було скажу йому: «Чом ти не хазяйствуєш? Оце ж мене беруть у службу, а менший брат умер, а ти сам остаєшся батька й матір кормить, та

і не хочеш нічого робить. Хиба ж молиться, дак нічого і не робить?» А він мені й каже: «Ти й не думай, щоб я ще кормив батька та матір». А я кажу: «А як же, хто ж їх буде кормити? ажеж вони нас кормили і Богу молились, і нам, як Богу молиться, дак щоб нікого й не кормить». А він було мені і каже: — «Ти роби мовчки, а я за тебе піду у службу, а ти будеш дома кормити батька та матір. Та вірь, каже, мені, що так буде, як я кажу».

Оце було я ізрадуюсь, що мені не йти у службу, та уже нічого і не заставляю його робить, а все сам роблю.

Оце ж у началі 1873-го року прийшов той дід за три дні до того, як мене везти у службу; ще прийшли кое які люди; з ним прийшов чоловік самий умвійший на всю слободу, Ілья Васильевич Павлущенко, та сів біля діда бік з боком, та і каже на діда: — «Розскажіть нам, отець Ягор, як нам на світі жити, недостойним?» — А він нам каже: — «Оце, хлопці, вам гори і вода — пийте, коли жаждущі у вас душі правди Божої». От пробесідовали пошти до світа, попрощались, та й пішли. А ми переночували, дід раненько устав, та й пішов собі, не знаю куди. А брат мій і каже: — «Благословіть, тату, випроводить діда хоч за слободу». Батько і каже: — «Ну, тож випроводь, та не далеко». От він і пішов, а ми його ждем. Він ще казав, що на службу убіраться за мене. Оце уже і розвиднілося, а його немає. Уже і снідати пора — немає. Батько послав його жінку до того чоловіка, що у нас був учора розумний. От вона прийшла відтіля та й каже: «Заходив до нас з тим чоловіком, Ягором дідом, та і пішли од нас. Я, каже, випроводив їх аж до Скарба (так називають гору), і Хведор сказав, що я дальше випровожу».

Оце ми ждемо його до вечора і вночі — нема його і на другий день, і на третій. Мене везуть 13-го генваря на службу, а його немає. Тоді я догадався, що він мене обманював, що піду у службу, каже, за тебе. Як стали уже випровожать мене з двора, я, як подивився на хазяйство, що скотина реве, не йшли, і все сумно стало. І як зачав уже плакать. А батько й мати со-

бі ще дужче: «На кого ж ти нас, кажуть, синочок, покидаеш!»
І пошти всі люди плачуть, дивившися на наше сімейство.

От мене повезли та й забрали 17-го генваря. Через тиждень приїхав до мене батько і жінка. «Що, кажу, нема Хведора?»— «Нема, кажуть! Тепер він мабудь не прийде». От погостили та й поїхали, поплакавши, до дому. От через дві неділі приїхали уп'ять та привезли і Хведора. Я як глянув на його, аж він такий, як мертвий: неначе у заперті був цілий год. Поздоровавсь зо мною, а я й кажу: «Чого-ж ти не пішов за мене на службу?»— «Бог, каже, не пустив мене. Та я і тепер, каже, піду. Проси, каже, батька, щоб перемінить тебе. Я і тепер переміню. Будеш просить начальства—їм усе равно». Я став батька просить, а він і каже: «Ні, синок, служи, коли Бог тобі благословив, а то ти присягав, а тепер треба присягу ломати. Колиби ти ще не умер за те, що зміним закон. Нехай він хазяйствує, а як бросе, то я і сам як небудь проживу. Тепер служба педовга, як Бог дастъ, тебе дождуся. А може і він буде хазяйстноватъ». Я заплакав, та й кажу: «Ну, воля ваша, тату! як лучше, так і робіть». От вони погостились, та й поїхали до дому, а жінка зосталась зо мною у городі Острогожському, і ми там були з нею, аж поки не погнали з Острогожського. Я там обучився у лизерти (?) службі усе літо. Батько, або мати було приїдуть до мене да й кажутъ: «нічого, каже, наш Хведор не робе, тільки усе ходе по слободі співатъ та читатъ».

От первого чи що сентября мене вибрали на Кавказъ, да й погнали па вокзал Євдаковський. У Євдакові ми ночували. От у ранці всі рекрута собрались до волості получить кормові гроши, а жінка тамошня Євдаковська ходе помеж нами та й читає: «де тут Трохим Луценко?» А я кажу: «а на що тобі?»— «Іди, каже вона, тебе брат кличе».— «А де він?»— «У карциї, каже, сидить»: Мене морозом так і осипало. А прихожу до присінок, а писарь каже: «Чого тобі треба?» Я кажу: «Кажуть, мій брат тут чи що у карциї».— «Як його зовуть?»— «Хведор Луценко».— «Да, есть.»— «Пустіть же, пожалуста, я подивлюсь на його. От я ухожу, аж вони сидят аж три чоловіки: два паших—Хведор та ще один та

той дід, що у нас був. Дивлюсь, вони ще не журяться; я і кажу: «За що це вас?» А вони кажуть: «ради Христа». Я зачав їх пеняти, а брат і каже: «Ти на себе дивись, а об мені не журись, я знаю, що роблю». Я кажу: «ну, діло ваше». Попрощаючись і дав брату руб грошей.

Оце на другий день нас отправили машиною аж у Ростов, а потім на Кавказ і там приділили мене у полк. Послав до дому письмо. Оце ж ускорі получаю з дому письмо і пишуть, що брат твій сидить у острозі, а ми, батько та мати кажуть у письми, тільки-тільки що ходим. Затого повалялись з печалі, що вас було три сини, а тепер ні одного. Оце я прочитав, протираючи сльози. От через скільки время присилають уп'ять письмо з дому: «Батько, кажуть, твій умер, а брата заслали на поселеніє. Тепер мати уже пишить: «я, синок, буду клопотати, щоб возвратили тебе з служби до дому». Я наче сам і обрадовавсь, що до дому піду, та жалко мені стало батька і домашнього положення. Я як прочитав письмо, то пішов на ротний двір, та уже наплакався скільки душі угодно. Я вже так і надумався до дому йти із служби, коли зачала і служба мене прельщати. Привели до нас у роту некрутів чоловік двадцять, а в нашій у роті старі салдати такі плохі по службі. От ротний командир і каже фітьфебелю, щоб пазначив учителей рекрутам із старих салдат. Він назначив. Оце вони учать день і два, і три. Ротний командир прийшов, подививсь, як вони обучають, і зачав їх лаяти, що вони не так обучають. До фітьфебеля: «Ти на чо, каже, назначив таких дураков для обученія рекрутов?» А він каже: «Вапе Благородіє, нету лутших. Ето самі лучші». Оце і зачали балакати ротний командир з фітьфебелем, кого назначить учить некрутов. Фітьфебель і каже: «Луценка можно назначить» — мене б оце. А ротний командир каже: «він молодий». А мені тільки другий рік наступив, як я на службі. «Дарма, каже, що молодий, він може». — «Ну, іспробуй», каже ротний командир. От ми проходим ротою із учення, а фітьфебель і каже: «Ну, Луценко, тобі обучать некрутов, послі обіда начинай, а я посмотрю». От я і начав. Він посміхався, тай каже: «Ну, Луценко,

тобі бути учителем». А я кажу: «Я, Михайло Осипович, сам рекрут ще». — «Нічіво, ти, брат, молодчина». — «Рад стараться, кажу, Михайло Осипович!» Оце я зачав учити. Фільфебелю і ротному командиру понравився дуже, а салдатам старим уже і не нравилось, що молодий, кажуть, да ранній. А некрути дак казали: ви наш, кажуть, не учитель, а рідний батько.

Оце мені служба дуже стала гарна. Тільки раз баталіонний командір прийшов посмітріть на некрутів, та й замітив, що у того пугвичка обірвалась, а в того сіртук розірваний. От він і пита мене: «Какая твоя обязанность первая к некрутам?» Я йому показав. «А, так ти знаєш, та не хочеш исполнять!» та як зачав мене бить по голові, та добре побив. От я рекрутів увів після учення у казарму та й питаю: «Що, кажу, баталіонний камандир за що бив мене, чи я виноват?» — «Ні, кажуть, дядінька, ми. Ви нам приказували, щоб ми попришивали і позашивали усе, та ми не сполнили.» — «Ну, дак од цього разу щоб не було так, а то я вас ще дужче буду бить». — «Ні, кажуть, дядінька, не будем!» і після того стали ще дужче мене любити, коли бачят, що я за їх терплю. От через кільки время прийшов уп'ять баталіонний камандир, та й приказав іскомандовать «на караул ружъя» другому учителю, дальше од мене. Той скомандував, а він дивиться, аж приціл ружъя отдельний од груді. Він пита учителя того: «почему приціл отділено од груді, разве так нужно?» — «Точно так», каже йому учитель. А баталіоний і сам не зна, як його треба. Нічого не сказав тому учителю, та підійшов до мене та й каже: «Ну-ка, скомандуй «на караул». Я скомандував, а він дивиться, аж приціл ружъя до грудей торкається. Він і пита мене: «Разве приціл ружъя должен чувствовать груди?» Я кажу: «Точно так, слегка должен чувствовать.» — «Ты разве читав устав?» — «Читав, кажу, і хорошо знаю». Він тоді призвав того учителя, та й каже: «смотри, як должно «на караул» держать ружье, а ты мені врал!» Та як зачав його лаять. Та каже: «смотри, слушай Луценка, как учитъ некрутов, он все понимает, а ты мерзавец». І тоді уже начав мене любить і баталіонний камандир. І мені служба ще получчала.

От у 1875-му году наш баталіон четвертій погнали у Грузію для схорниування сорокової дивізії. Дорогою ротний артельщик потеряв гроші казенні. От один день ми дньовку робили у одному місті над річкою. Оце вранці прийшов ротний командир, та й каже фітьфебелю: «Вистроювай роту на линію!» Оце вистроїли роту. Він і каже: «ну, ребята, вибірайте артельщика, а этого іскиньте, он потерял казенні деньги. Та вибірайте не такого дурака, как это, а то всі будете отвічати, а этого я задам, каже, ув арестанські роти. Он негодяй, мошенник». От салдати і стали помежду собою балакать; кого, кажуть, вибрать». Оце я слухаю, хтось з правого хланку як закричить: «Луценко буде артельщиком—я б оце. А мене так і похолонуло скрізь. От слухаю, другий і третій кричять: «Луценко буде!» Потім всі закричали: «Луценко!» Оце ротний командир і каже: «Виступай вперед, Луценко». От я вийшов. От ротний командир і каже «Ну, Луценко, иди, принімай от этого артельщика все, что есть, да стотри ты, не будь такий, как это, а то, брат, казна із тобою не пошутє». От я принявш усе, а той старий артельщик і каже: «от, брат, біда! ув арестанти треба йти, не знаю за віщо. Хиба б ротному командиру нельзя пожаліть, я б йому гроші отдав, которі загубив». А я і кажу: «то ж, брат, тут ротний командир не виноват, це казна. Може б він і покрив, дак йому самому треба отвічать». А тут де які кажуть «дак він-же отдасть гроші».—«Дак щож, шо отдасть? Це ж так, як і ружье, або порох, його нельзя замістити».—А може вони і не так, дак хто його знає, як може його і можно покрити, дак вони ж пани, не дуже люблять нашого брата». Його скинули, а мене наставили.

Оце мені служба ще получала. От ми дойшли до Грузії, там схорниували наши полки і пригнали ще рекрутів до нас у полк. Треба уп'ять обучать. От раз ротний командир мене перелякав. Вистроїв роту, та і каже: «Ну, ребята, вибірайте артельщика, а Луценку іскиньте! Я так і обмер, потому що я знаю, що той артельщик, що гроші загубив, пішов під суд, так я думав, колиб чого і на мене не наказали. Коли слухаю, аж

ротний командир каже: «смітріть, ребята, я ізміняю Луценку не для того, щоб він не годився. Он на все хороший, та нікому рекрут обу́чать, а он хорошо можить. Артільщиком хто небудь можеть, лише би хороший чоловік». От вони і вибрали, а мене приставили до рекрутів за старшого. Я зачав обу́чать. Мені вовсі гарно стало. Ротний і баталіонний камандири любили мене. От один раз вивели на смітрі полковнику рекрутів усього полка. Виставили їх по-ротно. Полковник прийшов, посмітрів. Потом поставили їх у сокнуту колону. Полковник і каже: «Хто харашо може командувати із учителей, виходь уперед камандовать». Ні-хто не виходить, бояться, щоб не ошибтись. А мій баталіонний камандир і каже: «Луценко, каже, господин полковник, може хороши командувати». Він і кричить: «Луценко, вперед! Я ви-скочив.—«Командуй по цілілярному маршу (sic), пошириношно, на ширеношну дистанцію, на плечо, шагом марш! Я прокоман-дував. Потом обвернув колону і уп'ять назад прокомандував. А ротний камандир так і біга коло мене—рад, що заставив пол-ковник його роти учителя командувати полком, та й мені підка-зус: «Смотри, Луценко, вот интерес, ми командуємо полком, смо-три не ошибись». Одея я прокомандував все, що нужно було, потім пошли у казарми. Ротний камандир не нахвалиться мною; «Не я, каже, буду, щоб не призвів тебе старшим унір-офице-ром». Одея моя служба пішла уперед—честь і слава. А із дому письма шлють, що клопочим, каже, тебе додому. Одея як надумаю про дом і про все домашне, дак так печаль оступить душу, що аж заплачу гірко. От мені один раз приснився сон. Наче я йшов до дому, а мати стрілася ізо мною. Я і кажу й: «Одея я уже до дому йду, мамо. А вона і каже мені: Ні, каже, синок, ти ще не прийдеш до дому, а через два округи прийдеш. Одея я як став думати, які це два округи, та вже через півгоду при-снилось: Прийшов дід до мене старий та більш, та й каже: «Ти чого думаєш, які це два округи? Це два годи. От тих пір, як приділився ти у полк як пройде два годи, так і підеш до дому». Я з такою радістю проснувсь, що наче вже я дома. Так мене

сон увірив, що вже непремінно пійду до-дому. От дождав того времені, що два годи пройшло, я і пішов до дому,—прийшла бомага.

Оце ж як прийшов до дому, тут у хазяйстві багато кой чого порозорялось. Я все посправляв. Тут мені вже розказали про брата Хведора, як він занімався учениям. Усе, кажуть, ходе по слободі, хто покличе, та все співа, та чита книги, та із жінками чужими гріх робе. Каже жінкам, що це святе діло, а вони де які і вірять йому. А де яки, каже, пособлазнялись, та пішли, кажуть, до попа та і розказали попу. От піп зараз і призвав його до дому, та і каже: «Как ти, Хведор, смієш наставлять людей? Я пастир і то не хожу так, а ти што такое?—«А я ваш помошник буду. Вам же ніколи ходить наставлять людей, за багатством, що надрали із людей; ви, батюшка, як «господи помилуй» скажете кому небудь, так і давай руб серебром, а я дурно, ради Христа скажу, от мене і кличуть добрі люди. А за вас я зумію сказати людям слово, а може ще й лучше». — А він каже, розсердивши уже: «Как ти смієш так поступать зо мною? Я на оканці в апостола, мені это вручено наставлять людей! А ти как смієш развратничать. Ти должен мене слухать, я на это учився. Я, когда обличаюсь на службу, то той же Спаситель». А Хведор каже: «Далеко куцому до зайця, так тобі до Спасителя, або до апостолів рівнятися. Вони цигарки не курили і табаку не нюхали, і горілки не опивались, і людей не драли, так як ви дерете».—«А ти знаєш, свиня, какой за табак гріх?—«Я, каже, не знаю, який там гріх, а тільки там співається: «смотри, человіче, на образ святий—будешь, человіче, і сам ти такий». Дак, каже, скільки не дивився, дак нема не одного святого, написанного з трубкою, або із табакеркою. А як чорт написаний, так і з трубкою. Оце і до вас як би прийшов, а у вас би у хаті ладанець би роскурений, да лампадик засвічений перед иконою, а ви б сиділи за столом та евангелю читали, от би я і повірив, що апостол. А то, бач, у вас за столом, замість евангелій, куча табаку насыпана, а святым иконам накурили диму, що і самому дихати нікуди».—Оце він,

каже, як розсердивсь, да як ударе по шиї кулаком Хведора. «Вони, каже, свиня, з хати! Прийшов наставлять і меня? Не наставиш! Я тебя в Сібір задам! Я тобі покажу, як наставлять людей!» А Хведор одвернувсь, та каже на попа: «Бач, каже, як хреститься, дак у тебе рука коротка, не стає і до лоба, а як биться, дак бач яка довга, бодай вона тобі одсохла. Хиба благословенна рука бъеться? Ти ж казав, я апостол!» І там у попа у хоромах був і отаман і два старика, слухали оце все да нічого і не кажуть. Він на отамана як крикнеть: «Бери його, сякого-такого, та веди у карцю! Я дам стрясусу, його задам!» А отаман доводився двоюродний дядько Хведору. Він і каже дядьку: «Випусти мене із карцю, хоч пока на твоїх руках». Він випустив, а Хведор і каже: «Ну, що дядьку, чи ти бачив, як там було у попа?»—«А тож, каже, не бачив! Хиба можно так попу казать, як ти казав?»—«Ну, дарма, що б не казав, за те я-ж буду отвітять. Ти хіба все бачив, що там ни було?»—«Стало бить що бачив?»—«Ну, щож ти бачив, як мене піп ударив?»—«Ні, каже, не бачив?»—«А бодай же тобі повилазили! Ти ж казав—я люблю правду. Це ж правда, що він мене бив». Та й каже Хведор, повернувшись до людей, що там були: «Ішо, каже, дивіться, бач яка правда! Оттака вона скрізь по всьому миру! Та ще хочете, щоб гарно жити було, коли ви один одного юсте!» Оце хто посміявсь, що він балака, а хто і справді розібрав, так і скаже. Оце посидів він у карцю. А потім батько пішов туди у ратушу, та і каже: «що він, господа старики, вам зробив, мій син, що ви його держите у заперті?»—«А ти, кажуть, і не знаєш, що він зробив? Ти ж батько, ти ж должен його учить, щоб він так не робив?»—«Я, каже, і себе ішче не навчив, не то його?»—«Та ти ж, каже, його родив на світ, от ти і должен його учить?»—Да це-то, каже, не диво, що батько сина родив. Так і звірь і скотина родить, а оце ливо, як би син та батька родив». Вони так усі і закричали: «Бач, кажуть, дивіться—і він одурів. Ну, тепер, кажуть, тобі його не бачить, його зашлють на Сібір». Оце батько попрощається із сином, да й пішов до-дому. Та як ліг, кажуть, на печі, та все плаче, та все плаче. А мати і пита

його, «чого це ти, старий, так плачеш? — «Чого? каже. Хиба ти не бачиш, що вже посліднього сина у нас одняли. Той умер, а того узяли у службу, а цього зашлють на Сібір. Казав, каже, піп, що дам стрясу, а його задам». Оце як почула мати і сестра і жінки, та як давай голосить, дак аж сумно скрізь стало. Оце ж його повезли у Острогожське, та й посадили у в острог. Тож, кажуть, як ти зострів, його везли у тюрму.

Оце батько да мати поїхали уп'ять ув Острогожське. Тоді Їздили до тебе, а тепер до його. Наче другий салдат. Оце, каже, як приїдем до тюрми, та вже наплачевомось, наплачевомось. Коли таки упустяте у тюрму хоч подивиться, а коли дак і не пустяте. Та як приїдуть було до дому—це вже жінка моя більше розсказувала—дак батько як піде скотині давати, а воно холодно, та скрізь сніг, а він старий та откида сніг, та так плаче, що аж лопата і груди мокрі од сліз. «Бодай вам, каже, так на тім світі було жити, як мені тепер без дітей горювати, що ви пооднімали моїх синочків». Я собі було прийду до його да ще дужче плачу. Оце ж почули, що осудили його на поселення, дак батько ходе по хаті та стогне, та руки ломе. «Це ж не піп, це анцихрист! Одняв у мене посліднього синочка. А мати собі криком кричить: «Мої ж синочки, мої діточки! На що ж ви нас покидали!» І ми всі голосим. Сестра його каліка, сама на собі волосся ірве та плаче: «Мої братіки, мої голубчики! Хто ж мене тепер, несчастну буде годувати!» Та понаходили люди, та уговорюють нас да і самі плачуть. Оце кое як утихомирились, припроводили його, жінку і дитинку із ним, та й стали тим тільки трошки радуватися, що тебе, кажуть, возвратять із служби до дому. Та й зачали ото хлопотать, щоб завернуть тебе із служби. А батько із печалі захворав та й вовсі недужать став. Раз у мелниці батько молов та нікого не було із завізчиків, а мелниця своя була. От на ківші як випало, а він ухватив мішок да й не підніме. От вискочив він із мельниці, щоб ізвернутъ вовсі. Не звернетъ, та упав на ворот та й плаче. А зять ішов по дорозі та й побачив, що мелниця біга, наче порожня, та кричить: «Тату, що там таке?» А батько й слова не промовить за слізами, тільки махнув

рукою: «йди сюда!» Він догадавсь, та бігом до мелниці прибіг, аж вона порожня меле, аж як камень не розірве. А батько упав на ворот да ілаче і не одхлипне. Оце зять ізвернув мельницю, а батько ухватив його за шию, та як давай плакать: «Мої синочки, мої помошники! На що ж ви мене на старість покинути!» А зять уговорював, уговорював, та й сам зачав плакать, та прийшов до нас до-дому, та розсказує про батька та плаче, а ми собі. Оце мені все розсказали про все. А батько, каже, тоді ускорі і умер.

Оце я год поджив дома; тут война турецька. Мене погнали уп'ять, і знову начали плакать мої домашні. А брата і нечуть. Ні письма не присила, нічого. От мене, дав Бог, у Вороніжі остали, у запасному баталіоні; там мене позначили баталіонним каптинарнистом(?). Служба мені дуже гарна була. Коли слухаю, приносять мені письмо, із дому прийшло: Я взяв і начав читати. Коли це брат написав. Кланяється мені. «Мене вже, каже, Бог возвратив до-дому. Прийшов у батькову хату». Я тут ізлякавсь і зрадувавсь, що с тепер хазяїн дома. Він тепер, думаю, уже бросив те діло. Оце й мати кланяється: «Мені тепер, синок, каже, слава Богу: у нас хазяїн есть».

От приїхав і до мене у Вороніж. Ми погостились. Я обрадовався, що с тепер хазяїн дома. Коли чутка прийшла мені у Вороніж богомольцями, що він, каже, і тепер так займається учненням, як і тоді. А я переказую йому: пущай оставить безумія, а то я, як прийду домой,—салдацьким словом балакаю,—дак я його колом із двора прогоню.

От раз зайдли до мене той дід Ягор, що брата избив (согратив), та другий із ним той, що на ссыльці був із ним, нашої таки слободи, і дві жінки із ними, незнакомі мені. Викликали мене із казарми, поздоровались ізо мною. А я не дуже обращаю внимання на їх, но совість моя запретила що небудь сказатъ Їм вопреки. А тільки покачав головою та подумав: як би взяв палігу, та зачав би ворочать, щоб не таскалися із жінками та не соблазняли людей! а Їм сказав: «Мені некогда з вами гово-

рить». Оде й вони догадалися, що я їх не дуже приймаю,—вони і пішли не знаю куди.

От і в другий раз прийшов брат до мене у Вороніж і привів з собою одного мужика нашої ж слободи, та три жінки ботучарського уїзду, та московка одна з ними. Найшли мене на кватері. Я був там із жінкою своєю, вона біля мене жила. От я їх приняв як слід, напоїв чаєм і нагодував. Вони кажуть, що прийшли помолитися у Вороніж. Ото ми і забалакались. Він, брат мій, і каже: «Тут, каже, єсть матушка, ти не був у її?» Я кажу: «ні, я не був, а чутъ—чув, що есть. Ну, а яка вона?» А брат і каже: «То, парень, матушка спражня. Вона святої жіні, вона прозорлива». — «А як же вона живе?» — «Та так. Вона прежде сорок років странствовала, а тепер оце постройлась, та набрала черничок до себе та сирот, та й живуть собі. До її і странники ходять, вона прийма їх, поє і корме, і розказує, що зна. Там, парень, така, що уже видко, що свята. Ходім, каже, коли хочеш, от і подивишся».

— «Ну, ходім.

От ми увечері, перед вечернею, пішли всі, скільки нас було. Прийшли. А вона убирається до вечерні, а нам сказала: «А ви подождите меня»—вона з руських москалів. От ми посідали усі у хаті, та й зачали балакать про духовну жизнь. Я вже дивлюсь на їх, на своїх гостей, як на духовних. От одна, сама любиміша брату моєму, і зачала балакать ізо мною, да так бойко та сміло, та все наче хвалиться. Мені це не нравиться, що вона хвалиться. Я й кажу їй: «наче то, сестра, дуже хвалиться». — «То воно так здається тобі, я не хвалюсь, а я кажу правду». — «Та хоч і правду, дак нехай люди про твою правду побалакають». — «А почом вони знатимуть, як не розсказать?» А я і кажу: «Та ви ж уперед трошки сказали, що нами Бог владаєть, Він кому схочеть, то і откроїть нас, а кому закроїть, а тепер сами откриваєтесь». — «Да ти, каже, дуже умний» — «Да вже ж не умніший од вас». — «Ні, в тебе дуже багацько плотського ума». — «Та вже, як такі духовні, як ви, так і я духовний та-кий». Вона як закрасніється: «Це, каже, в тобі біс балака». А

я кажу: «гляди, то він дома». А брат каже: «Це терпуг, він тебе підгостре. Ну, каже, годі вам так балакать, а то скоро матушка прийде. Хиба ми прийшли сюди спорить». Коли гульк, аж іде матушка із вечерні. Тільки що в хату, та й каже: «у, нончи пожари у Вороніжі». А та жінка, що я спорив: «Де, де, каже, матушка, пожар?» А я догадався, що вона прозорлива, дак узнала, що ми спорили—оце ж той і пожар.—«Да він уже втих, кажу, слава Богу».—«Ну, слава Богу». А брат і каже: «Бачти духовна, да не поняла який пожар, а він простий салдат да розібрав».—«Ну, тож, він умніший, у його багато салдатсько-го ума».

Оце нам матушка давай розказувати, як спасаться: «Любіть, каже, друг друга, не обіжайте нікого, помогайте сиротам, удавам, немощним, не сквернословіть нікого, даже і скотини; у пости, під праздники, під п'ятниці і середи не грішіть із жінками, повинуйтесь начальству і духовним пастирям, ходіть всігда в церкву, принімайте тайни христові, як можно почаше, читайте життя святих, моліться Богу більше у ночі. Іще багато розказувала про святих життя, як вони жили та трудилися, ради царства правди, і розказала мені, коли і як грішив і де що гарне зробив. За гарне похвалила, а за погане наказувала, да все навздогад. Більше мені казала, і ту Дарью, що я із нею спорив, обличала за гордість і тим всім повиказувала тайні діла. І я слухав її дуже усердно, та гарно мені так було, що наче я на візусі тоді був. А брат Хведор де слухаєть, а де і свое підставить. А вона його не слуха, а переказує його слова так, що він не знає, що їй і отвітить, зараз і замовкне. От побалакали ми, потім попрощались і пішли до мене на кватерю всі. Дорогою я і кажу: «Оце спражня матушка! як гарно все розказує; вона, мабуть, всі діла наші баче». Хведор каже:—«А тож, думаєш, не баче». А оця Одарка, що зо мною спорила, потихеньку каже їйому: «Чого вона така наче горда та сердита. Ти ж її хвалив, ти ж казав, що вона двадцять годів матірю духовною уже, а мені вона здається, як що не ошибаюсь, дак і дочкою духовною не годиться, не то матірю».—«Та, тепер то так. Це вона спорти-

лась. Її возніс дуже старець Йосип, що в Задонському. Вона, як прийшла до його, а він побесідовав з нею, та і сказав: «Де це ти взялася, я двадцять літ тут живу, дак не бачив іще такої женини, як оце. Тебе Бог сподобив»,—та й іще кое що казав їй. Оце вона дивиться, що він її хвалить, та й возгордилася. А то її там у Богучарі матір'ю називають».—«Ну, я б, кажу, не назвав. То, мабуть, такі її називають, що нічого не понімають».—Та це в тобі солдацька кров балака. Воно і ти, як познаєш цю жизнь, дак ти так не будеш балакатъ». От ми прийшли на кватерю до мене, я зачав читать Хведорине життя, а вони слухають, бачу, з усерддям. Як дійшло, як Федора страдала та терпіла, дак вони так і заливаються слезами. Одна з тих богучарських жінок дак так плаче, що аж я злякався. Дужче, чім батька або матір заховала.

Оце я роспитав у брата, як там мати та сестра. «Та як ти, кажу, хазяйствуєш? Я, кажу, чув, про тебе, що ти тим же занімаєшся, що її тоді». А він каже: «А ти не всякому слуху вірь. — «Дак вони ж кажуть, що правда». — «А коли не нравиться, що я соблюдаю твое хазяйство, то я її брошу, та піду уп'ять туди, на Кавказ. Моя жінка там, я її не взяв для того, що, може, я тут ненужний, дак я уп'ять піду туди». А я кажу: «Ні, ти вже, пожалуста, не кидай, хоч поки я вийду із служби, а то хто ж тих сирот буде доглядатъ—матір стару та сестру каліку».—«Мене те не вдереже! Їх Бог прокормить і без мене. А це як би я знов, що ти обратишся на путь-истину і будеш із нами, дак може б і не пішов».—«Та вже-ж, як воно діло гарне ваше, так хиба ж я одстану од вас».—«Ну, прощай же! служи тут не тільки царю, а і Богу».—«Та вже-ж, кажу, треба старатися».

(Далі буде).

июнь. 1907.

О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи.¹⁾

4. Сказание о Владиміре и Рогнѣдѣ.

Сказание это распадается на три самостоятельныхъ рассказа: 1) о сватовствѣ и насильственной женитьбѣ Владимира на Рогнѣдѣ, 2) о неудавшемся покушеніи Рогнѣды, переименованной въ Гориславу, на жизнь Владимира, и 3) о нежеланіи Рогнѣды вступить, по предложенію Владимира, въ новое супружество съ кѣмъ-либо изъ его вельможъ и о принятіи ею монашества подъ именемъ Анастасіи.

Первый разсказъ помѣщенъ въ Лаврентьевской лѣтописи подъ 980 г. Тотъ же разсказъ въ нѣсколько распространенной редакціи, въ соединеніи со вторымъ разсказомъ, читается въ томъ же лѣтописномъ сводѣ чодѣ 1128 годомъ. Третій же разсказъ имѣется въ Тверской лѣтописи.

Были и есть еще писатели, которые все означенное сказаніе принимаютъ за чистую монету, за повѣданіе о дѣйствительно случившихся, реальныхъ событияхъ. Большинство же изслѣдователей относятъ нашу повѣсть къ числу поэтическихъ преданій, доставшихся лѣтописцу въ письменной формѣ, или же перешедшихъ въ лѣтопись изъ дружинныхъ, либо народныхъ пѣсенъ^{1).}

Я же съ своей стороны постараюсь доказать, что трактуемая повѣсть не болѣе, какъ вымыселъ, *сочинение*, книжная переработка материала, *заимствованного изъ еврейской письменности*.

Чтобы убѣдиться въ этомъ, необходимо разсмотрѣть каждую изъ трехъ составныхъ частей нашего сказанія порознь.

¹⁾ Див. № 4.

²⁾ См. Бестужева-Рюмина: «О составѣ Русск. Лѣтописей», I. стр. 41.

а) *Первый рассказ.*

Для наглядности приведу обѣ его редакціи en regard.

Лаврент. Лѣтоп. подъ 980 г.

Приде Володимиръ съ Варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: «идѣте къ брату моему и рѣтѣ ему: Володимиръ ти идеть на тя, пристраивайся противу битъся». И сѣде в Новѣгородѣ. И послы ко Рогъволоду Полотьску, глаголя: «хочю пояти дщерь твою собѣ женѣ». Онъ же рече дщери своей: «хочеши ли за Володимера?» Она же рече: «не хочу розути робичича (вар. Володимера), но Ярополка хочу». Бѣ бо Рогъволодъ пришелъ изъ заморья, имѧше власть свою въ Полотьскѣ, а Туры Туровѣ, отъ не-гоже и Туровци прозванашася. И придоша отроци Володимерови, и повѣдоша ему всю рѣчь Рогънѣдину, дщери Рогъволовѣ, князя Полотьскаго; Володимиръ же со-бра вои многи, Варяги и Словени, Чюдь и Кривичи и поиде на Рогъволова. В сеже время (хотяху) Рогънѣдь вести за Ярополка, и приде Володимиръ на Полтескъ, и уби Рогъволова и сына его два, его и дъчерь его пая женѣ, и по-иде на Ярополка.

Тамъ же подъ 1128 г.

О сихъ же Всеславичихъ си-це есть, яко сказаша вѣдущий прежде: яко Роговолоду держащю и владѣющю и княжащю Полотьскую землю, а Володимеру сущю Новѣгородѣ, дѣтску сущю еще и погану, и бѣ у него (уй его) Добрыня воевода, и храборъ и на-ряденъ мужъ; и съ послы къ Ро-говолоду и проси у него дщере (его) за Володимера. Онъ же рече дщери своей: «хощеши ли за Володимера?» Она же рече: «не хочу розути робичича, но Яро-полка хочу; бѣ бо Роговолодъ пришелъ изъ заморья, имѣюще волость свою Полтескъ. Слышавъ же Володимиръ, разгнѣвася о той рѣчи, оже рече: «не хочу я за роби-чича»; пожалиси Добрына и исполнися ярости, и поемъша вои (и) идо-ста на Полтескъ и побѣдиста Рого-волова. Рогъволовъ же вѣжье в го-родъ, и приступивъше къ городу, и взяша городъ, и самого (князя Роговолова) яша, и жену его и дщерь его; и Добрына поноси ему и дщери его, нарекъ ей робичица, и повелѣ Володимеру быти съ нею передъ отцемъ ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму пая женѣ, и нарекоша ей имя Гори-слава; и роди Изяслава.

Предварительно указанія источника, откуда приведенный разсказъ почерпнутъ, предстоитъ исправить несомнѣнно испорченный его текстъ посредствомъ удаленія изъ него, очевидно, излишнихъ и затрудняющихъ смыслъ фразъ и отдельныхъ словъ и дополненія его словами и выраженіями, по ошибкѣ въ немъ

пропущенными,—а это достигается просто перестановкою послѣднихъ съ одного какого-либо даннаго мѣста на другое.

Съ цѣллю эмендаціи текста, я остановлюсь сперва на записи 980 г. и прежде всего на подозрительномъ предложеніи: «*Бѣ бо Рогволодъ пришелъ изъ заморья, имѧше власть свою въ Полотьскѣ, а Туры Туровъ, отъ него же и Туровци прозвашиася*».

Выраженіе: «*Бѣ бо Рогволодъ пришелъ изъ заморья*» ста-ринными историками понималось буквально,—въ смыслѣ пришествія Рогволода изъ-за моря варяжскаго,—изъ Скандинавіи.

Такъ, Татищевъ замѣтилъ, что «Рогволодъ былъ изъ Варяжескихъ князей, пришедшихъ съ *Рюрикомъ*¹⁾». Но Карамзинъ находилъ это замѣчаніе несогласнымъ съ точнымъ смысломъ свидѣтельства лѣтописца, что Рогволодъ *самъ* прибылъ изъ-за моря²⁾; отъ себя же исторіографъ высказалъ предположеніе, что Рогволодъ пришелъ въ Полоцкую область, «вѣроятно, для того, чтобы служить великому князю Россійскому, и получилъ отъ него въ удѣль сю область». Погодинъ тоже считалъ неподлежащимъ сомнѣнію, что Рогволодъ, не смотря на его славянское имя, былъ рода варяжскаго, «чистымъ норманомъ», пришедшемъ, дѣйствительно, изъ-за моря *при Святославѣ*³⁾.

Нѣкоторые же изъ новѣйшихъ изслѣдователей усматриваютъ въ лѣтописномъ извѣстіи о приходѣ Рогволода и, за одно съ нимъ, князя Тура изъ-за моря подтвержденіе мысли о тенденціозномъ характерѣ легенды о сватовствѣ Владимира, пущенной въ оборотъ въ первую четверть XII в., въ разгарѣ борьбы полоцкихъ князей съ кіевскими. «Къ XII в., пишетъ покойный проф. П. В. Голубовскій, окончательно сложилось преданіе о призваніи изъ-за моря братьевъ Рюрика, Синеуса и Трувора. Легенда объясняетъ фактъ зависимости Новгорода, Смоленска, Бѣлоозера отъ кіев-

¹⁾ Исторія Россійская, кн. II, стр. 57.

²⁾ Истор. Госуд. Рос. I, прим. 384.

³⁾ Лекціи и изслѣдованія, III, стр. 100 и passim.

скихъ князей. Подчиненіе Полоцкой области основывали, на родствѣ Изяслава съ Владимиромъ. Въ противовѣсь этому, въ Полоцкѣ, выставляется преданіе о нѣкогда бывшей самостоятельности его, о своей собственной династіи, которая точно также основана норманскими князьями, равными по достоинству съ Рюрикомъ и его братьями»¹⁾.

Но шаткость этого объясненія, полагаю сама собою очевидна. Невозможно допустить, чтобы, для обоснованія самостоятельности Полоцкой земли и ея независимости отъ кievскихъ князей, выставлялся когда бы то ни было такой уже чрезчуръ слабый доводъ, какъ пришествіе Рогволода изъ-за моря, тогда какъ всякому понятно, что, если Рогволодъ при Святославѣ пришелъ, хотя бы и изъ Скандинавіи, въ Полоцкую область, не за воевавъ ее и не бывъ призванъ на княженіе самими Полочанами, то онъ могъ влѣдѣть этою областю отнюдь не въ качествѣ независимаго князя, родоначальника самостоятельной княжеской династіи, а развѣ только по милости самодержца всей Руси, кiev скаго великаго князя, какъ одинъ изъ подручныхъ, подчиненныхъ послѣднему «мужей». Притомъ же, самая повѣсть о призваніи сѣверными славяно-финскими племенами норманскихъ князей не только не содержитъ свидѣтельства о дѣйствительномъ, историческомъ событии, но не заключаетъ въ себѣ и элемента народнаго преданія, являясь лишь домысломъ книжника, а именно, какъ я постараюсь доказать въ дальнѣйшемъ изложеніи моей работы, передѣлкою разсказа, заимствованного изъ вышеупомянутой еврейской книги подъ заглавіемъ: «Сеферъ га-яшаръ» (книги правед пой). Если же въ дѣйствительности не существовало вовсе самой народной традиціи о призваніи Рюрика съ братьями изъ заморья, то въ Полоцкой области и не представлялось никакого повода сочинять, въ противовѣсь этой сказкѣ, небывальщину о замор скомъ происхожденіи князя Рогволода.

¹⁾ «Нѣсколько соображеній къ вопросу о князѣ Туровѣ». «Кievsk. Старина», за 1891 годъ, октябрь, стр. 67.

Мнѣ представляется поэтому, что въ данномъ мѣстѣ ларчикъ просто открывается,—что въ первоначальномъ подлинникѣ стояло: «бѣ бо Рогволодъ имаше власть свою въ Полотьскѣ»—и только. Словѣ же: «*пришелъ изъ заморья*» отмѣчены были нѣсколькими строками выше на поляхъ рукописи, въ видѣ варіанта къ началу сегмента: «Въ лѣто 6488. Приде Володимиръ съ Варяги Ноугороду»,—какъ поясненіе, что Владимиръ возвратился съ варягами *изъ заморья*, куда онъ бѣжалъ въ 977 г., убоявшись своего брата Ярополка. Но, по оплошности переписчиковъ, выраженіе «пришелъ изъ заморья» переставлено было съ полей въ самый текстъ и отнесено ошибочно къ Рогволоду. Достовѣрность моей конъектуры доказывается Псковскою 2-ю Лѣтописью, где прямо значится: «Въ лѣто 6488. Приде Володимиръ *изъ заморья* къ Новогороду и приведе съ собою множество варягъ»¹⁾.

Что же касается упоминанія въ нашемъ разсказѣ о князѣ Турѣ въ связи съ полоцкимъ княземъ Рогволодомъ, то П. В. Голубовскій въ вышеуказанной своей статьѣ справедливо спрашиваетъ: «причемъ здѣсь Туръ?» На этотъ вопросъ профессоръ отвѣчаетъ такъ: «Споръ между полоцкими и кіевскими князьями, говорить онъ, велось, главнымъ образомъ, по вопросу о границахъ. Область племени Дреговичей, разорванная на двѣ части, была яблокомъ раздора. Природной грани не было. И вотъ, въ Полоцкѣ и выдвигается преданіе о давней связи области Дреговичей съ областью полоцкой, связи династической: Рогволодъ и Туръ—друзья-товарищи, а можетъ быть, и братья».

Не ограничиваясь этимъ объясненіемъ, авторъ счелъ нужнымъ разыскать самую основу Полоцкаго преданія.

Призвавъ на помощь данныя міѳологіи, антропологіи, этнографіи, археологіи и лингвистики, онъ выставилъ рядъ положеній, изъ которыхъ наиболѣе существенные заключаются въ томъ, что въ первобытныя времена Дреговичи, какъ и вообще славяне, а равно и другія вѣтви арійского племени, поклонялись быку, а

¹⁾ П. С. Р. Л., т. V, стр. 2.

на высшей ступени своего религиозного развития—Ярилу, богу сладострастия, олицетворяемому въ образѣ *фаллоса*,—что для обозначения понятий *быкъ*, *волъ* существуетъ у всѣхъ индо-европейцевъ одно общее слово: слав. *туръ*, литов. *tauras*, др.-нѣмец. *stior*, готск. *stiurs*;—далѣе, что въ области поселенія дреговичей съ незапамятныхъ временъ происходилъ культурный обменъ между финно-угорскими и славянскими и литовскими племенами, и что финно-угры, наравнѣ съ славянами и литовцами, воздавали божескія почести *фаллосу*, который на т. н. элтанскомъ языке, донынѣ существующемъ въ территории, занятой когда-то угорскимъ племенемъ *Меря*, назывался *туромъ*, а вмѣстѣ съ тѣмъ поклонялись и дикому быку, обозначавшемуся заимствованнымъ, повидимому, у индо-германцевъ словомъ *tarw*; *tarwo*.

На основаніи всѣхъ этихъ предпосылокъ проф. П. В. Голубовскій пришелъ къ выводу, что культура Ярила и Тура является тождественнымъ, что князь Турь—патрономическій (или эпиномическій) герой, которымъ, по необходимости, воспользовались въ Полоцкѣ для политическихъ цѣлей, и что городъ Туровъ, получилъ свое название или отъ имени звѣря тура, какъ расположенный въ мѣстности, изобиловавшей этимъ животнымъ, или же тутъ могло совершаться поклоненіе быку—*туру* и *фаллосу* подъ тѣмъ же именемъ.

«Мы нисколько не были бы поражены, прибавляетъ авторъ, еслибы и нашъ *Кій* оказался *фаллосомъ*²⁾.

Съ своей же стороны позволяю себѣ замѣтить, что авторъ не пожелалъ вовсе считаться съ нѣкоторыми свѣдѣніями, указанными большею частію въ цитированной имъ же статьѣ проф. Н. Ф. Сумцова¹⁾: «Турь въ народной словесности», а именно о томъ, что, во 1-хъ, слово «турь», въ смыслѣ быка, вола, существуетъ не только въ индо-германскихъ, но и семитическихъ

¹⁾ Указ. статья, стр. 80.

²⁾ См. журналъ: Кіевск. Старина за 1887 г. № 1.

языкахъ: въ еврейскомъ—*шорз*, въ сирійскомъ—*тара*, въ арабскомъ—*таэрз*, въ арамейско-халдейскомъ—*торз* или *tora* (произносятся: *тоурз*, *тоура*); во 2-хъ, что въ русской письменности эпитетъ *волз* употребляется для означенія понятій непреобразимой силы и храбрости: «буй-туръ Всеволодъ»¹⁾, «храборъ бо бѣ (князь Романъ Галицкій), яко и туръ»²⁾,—въ каковомъ смыслѣ тотъ же эпитетъ находимъ, кстати сказать, еще въ Пятокнижії: «крѣость его (Іосифа), какъ первороднаго вола, и роги его, какъ роги буйвола»³⁾; въ 3-хъ, что употребленіе личныхъ именъ людей по животнымъ встрѣчается у всѣхъ почти народовъ въ языческую эпоху и сохранилось, какъ переживаніе, и до настоящаго времени у сербовъ и болгаръ и, надо прибавить также, у евреевъ, у которыхъ обычны имена: левъ, олень, медведь, волкъ.

Если же принять во вниманіе всѣ эти данныя, то необходимо признать, что имя князя Тура само по себѣ никако не подтверждаетъ вызыда о существованії у дреговичей поклоненія племенному божеству Туру (Ярилу-фаллосу тожъ) и вмѣстѣ съ тѣмъ ничуть не оправдываетъ догадокъ, касательно исторической основы полоцкаго преданія о туровскомъ князѣ.

Дѣло, однако, не въ томъ, основательны ли, и въ какой мѣрѣ, соображенія проф. Голубовскаго и другихъ изслѣдователей, занимавшихся вопросомъ о сказанномъ князѣ, а о томъ, что, по моему мнѣнію, вообще никакого такого вопроса даже и ставить нельзя, потому, что ни самого князя Тура, ни преданія о немъ вовсе никогда не существовало. И дѣйствительно, всѣ домыслы ученыхъ по сему предмету опираются на немногія слова Повѣсти временныхъ лѣтъ: «а Туры (въ) Туровѣ, отъ него же и туровци прозвашася». Но вѣдь яснѣе яснаго, что здѣсь неѣть даже и намека на князя, по имени Туръ, а рѣчь идетъ о цѣломъ племени, называвшемся собственно турами, или, вѣрнѣе, тырами,

¹⁾ Слово о полку Игоревѣ.

²⁾ Ипат. Лѣт., изд. 1871 г., стр. 480.

³⁾ Второзак., 33, 17.

но, по городу Турову, получившемъ название Туровцевъ, подобно тому какъ поляне по Киеву именовались кіянами, а славяне по Новгороду—Новогородцами. Такимъ образомъ обсуждаемыя слова, какъ неимѣющія рѣшительно ничего общаго съ преданіемъ о Рогволодѣ и Рогнѣдѣ, являются совершенно неумѣстною вставкою въ текстъ, отъ которой поэтому послѣдній и долженъ быть очищенъ. А что они вставлены сюда невпопадъ переписчиками, доказывается тѣмъ, что въ болѣе пространной редакціи нашего разсказа, помѣщенной въ Лаврентьевскомъ сборникѣ подъ 1128 годомъ, нѣть и помину о турахъ. Настоящее же мѣсто означенными словами—на одной изъ первыхъ страницъ начальной лѣтописи, въ описаніи разселенія славяно-русскихъ племенъ по областямъ, гдѣ сказано: «такоже и ти словѣне пришедшe и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне..., а друзии сѣдоша межу Припетью и Двинаю и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчкы ради, иже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, отъ сея прозвашася Полочане»¹⁾). Вотъ здѣсь-то, въ подлинной лѣтописи, послѣ реченія «Полочане» несомнѣнно и стояла: «а Туры въ Туровѣ, отъ него-же и Туровци прозвашася». Но переписчикъ Лаврентьевскаго свода эти слова пропустилъ, а впослѣдствіи, спохватившись, поставилъ некстати въ нашемъ разсказѣ о Рогволодѣ, вслѣдъ за сочетаніемъ: «имяше власть свою въ Полотьскѣ». А такъ какъ эта приписка оказалась не имѣющею ровно никакого отношенія къ передаваемому событию, то составители позднѣйшихъ лѣтописныхъ сборниковъ, чтобы какъ-нибудь ее осмыслить, подвергли ее видоизмѣненіямъ и переправкамъ. Такъ, редакторъ или переписчикъ Архангелогородскаго лѣтописца *popravilъ*: «а братъ его (Рогволода) Туры имяше Туровъ», опустивъ вовсе слова: «отъ него же Туровци прозвашася». Составитель же лѣтописи по списку Софѣйскому Великаго Новаграда, напечатанной Академіею Наукъ въ 1795 г., пошелъ еще дальше: онъ исключилъ вовсе слово Туры или Туры

¹⁾ Лавр. лѣтопись, изд. 1872 г., стр. 5.

и написалъ просто: «имѣ бо (Рогволодъ) власть свою Полтескъ и Туровъ».

Мнѣ предстоитъ теперь отмѣтить еще одно лишнее слово, подлежащее исключенію изъ текста трактуемаго разсказа, а также нѣсколько пропущенныхъ въ немъ словъ, занесенныхъ переписчикомъ въ другое, довольно далеко отстоящее, сказаніе Повѣсти временныхъ лѣтъ.

Лишнимъ представляется глаголъ «розути» въ сочетанії: «она же (Рогнѣдь) рече: не хочу розути робичика, но Ярошолка хочу». Что это реченіе не принадлежитъ подлинному тексту, а вставлено позднѣйшими переписчиками, явствуетъ уже изъ того, что въ Хлѣбниковскомъ спискѣ лѣтописи было сперва написано: *разути*, но потомъ исправлено: *ити за*¹⁾, а на такую переправку обладатель означенного списка могъ рѣшиться развѣ только на основаніи сличенія съ какимъ-нибудь, не дошедшемъ къ намъ, древнимъ спискомъ, либо потому, что онъ лично находилъ сказанное слово въ данномъ мѣстѣ несоответственнымъ по тѣмъ или инымъ соображеніямъ. И на самомъ дѣлѣ оно стоять здѣсь совсѣмъ не кстати. Указываютъ на существовавшій въ старину и сохранившійся отчасти и понынѣ обрядъ разуванія новобрачною своего мужа, символически выражавшій собою взглядъ на женщину, какъ на рабыню. Но, отмѣчая это, известный нашъ историкъ-юристъ, проф. В. П. Сергеевичъ, считаетъ однако, несомнѣннымъ, что къ X в., къ коему относится свидѣтельство лѣтописи о сватовствѣ Владимира за Рогнѣдою, въ княжескихъ и боярскихъ семьяхъ жены не были не только рабынями, но и слугами²⁾. Поэтому нѣть основанія предполагать, что унизительный для женщины обрядъ практиковался обязательно и при совершенніи браковъ князей и бояръ; притомъ же, ни въ одномъ древне-русскомъ письменномъ памятникѣ, кроме разматриваемой лѣтописной повѣсти, нѣть прямого свидѣтельства о такомъ свадебномъ обрядѣ.

¹⁾ Лѣт. по Ипат. списку, изд. 1871 г., стр. 50, въ примѣте.

²⁾ Лекціи и изслѣд. по ист. рус. права, 1883 г., стр. 483.

Для полнаго, однако, убѣжденія въ томъ, что интересующее нась слово здѣсь интерполировано, я укажу, откуда собственно оно попало сюда.

Подъ 985 г. въ Лаврентьевскомъ сборникѣ помѣщено извѣстіе, существенное содержаніе которого исчерпывается сообщеніемъ, что Владіміръ, вмѣстѣ съ своимъ дядею Добрынею, пошелъ воевать низовыхъ или волжскихъ болгаръ, побѣдилъ ихъ и заключилъ съ ними миръ. Но лѣтопись, говорить Д. И. Иловайскій¹⁾, украшаетъ болгарскій походъ слѣдующимъ преданіемъ: «Добрыня, осмотрѣвъ плѣнныхъ болгаръ и увидавъ на нихъ сапоги, сказалъ Владіміру: «нѣть, эти не будуть давать намъ дани, поищемъ лучше лапотниковъ». Украшаютъ ли, дѣйствительно, приведенные подробности болгарскій походъ—это дѣло вкуса, но что онъ, по существу, представляютъ собою сплошную несообразность, противъ этого, кажется, трудно спорить. Прежде всего невѣроятно самое участіе Добрыни въ походѣ на болгаръ. Вѣдь у Владіміра былъ воевода прозваніемъ Волчій хвостъ, посланный въ 984 г. на Радимичей, надъ которыми онъ и одержалъ блестящую побѣду. Допустимъ ли, чтобы въ слѣдующемъ же году Владіміръ, пренебрегая услугами отличившагося полководца, потревожилъ для участія въ болгарскомъ походѣ своего старого дядю, бывшаго въ то время посадникомъ въ Новгородѣ,—тогда какъ всѣ предыдущіе свои походы: на ляховъ, вятичей, ятвяговъ, а равно и послѣдующіе: на Корсунь и Хорватовъ, Владіміръ совершалъ всегда самъ, безъ содѣйствія того или другого воеводы.

Затѣмъ, что касается рѣчи Добрыни, обращенной къ Владіміру, то, по объясненію С. М. Соловьевъ, въ ней выразился столѣтній опытъ. «Русскіе князья, говорить историкъ, успѣли наложить дань, привести въ зависимость только тѣ племена, и славянскіе, и финскіе, которыхъ жили въ простотѣ первоначальнаго быта, разрозненные, бѣдныя, что выражается названіемъ лапотниковъ; изъ народовъ же болѣе образованныхъ, составлявшихъ болѣе крѣпкія общественные тѣла, богатыхъ промышлен-

¹⁾ Ист. Россіи, изд. 1876 г., I, стр. 64.

ностію, не удалось покорить ни одного»¹⁾. Но, при всемъ пі-
тетѣ къ памяти достославнаго дѣятеля науки, нельзя не признать,
что онъ на сей разъ слишкомъ увлекся, усвоивъ преданію смыслъ,
котораго оно ни въ какомъ случаѣ имѣть не можетъ, ибо именно
«столѣтній опытъ» показываетъ, что Русь, если не покорила, то
неоднократно побѣждала и заставляла платить себѣ дань грековъ,
хазаръ, дунайскихъ болгаръ и другихъ народовъ, несмотря на
то, что всѣ они, безъ сомнѣнія, ходили въ сапогахъ и далеко
не были лапотниками даже въ переносномъ значеніи—бѣдными,
разрозненными племенами.

Дѣло же въ томъ, что, какъ не существовало вовсе преда-
нія о князѣ Турѣ, такъ не было на свѣтѣ и преданія, «укра-
шающаго» болгарскій походъ Владимира, а предъ нами только
паборъ безсвязныхъ словъ, перенесенныхъ сюда изъ разныхъ
уголковъ лѣтописнаго свода. Такъ, слова: «съ Добрынею, уемъ
своимъ» переставлены сюда изъ записи подъ 980 годомъ. Про-
фессоръ А. М. Лобода, посвятившій одну изъ лучшихъ главъ
своего изслѣдованія русскихъ былинъ о сватовствѣ сказаніямъ и
былинамъ о сватовствѣ Владимира-князя, обратилъ вниманіе на
то, что означеннная запись вовсе не упоминаетъ о Добрынѣ, что,
однако, не вяжется съ другими известными о немъ данными²⁾. Между
тѣмъ съ увѣренностью можно утверждать, что первона-
чальное ея чтеніе было таково: «Володимеръ же собра вои многи...
и поиде съ Добрынею, уемъ своимъ, на Рогволода», но впослѣд-
ствіи подчеркнутыя мною слова были опущены здѣсь и пристав-
лены къ известію о болгарскомъ походѣ.

Далѣе, слова: «и суть вси въ сапозѣхъ», вмѣстѣ съ помѣ-
щеннымъ въ разсказѣ подъ 980 годомъ и обсужденнымъ мною
выше словомъ «розути», принимая оное не въ качествѣ неопре-
дѣленнаго наклоненія, а какъ причастіе страдательное множ.
числа, относятся къ известію подъ 945 г. о войнѣ Игоря съ

¹⁾ Ист. Россіи, изд. 1857 г., I, стр. 188—9.

²⁾ См. А. М. Лобода: «Русскія былины о сватовствѣ» Кіевъ,
1904 г., стр. 244.

Древлянами: «В се же лѣто рекоша дружина Игореви: отроці Свѣнельжи изодѣлися суть оружеемъ и порты, а мы нази»¹). Приставивъ сюда означенныя слова, получимъ подлинное чтеніе: «рекоша дружина Игореви: отроці Свѣнельжи изодѣлися суть порты (глосса: оружеемъ) и суть вси в *сапозъхъ* (недостаетъ глоссы: *на конихъ*), а мы нази и *разути* (Архангелогородскій лѣтописецъ прибавляетъ: не конны и не оружны); поиди, княже, съ нами в дань»... Смыслъ этого мѣста, такимъ образомъ, какъ нельзя болѣе ясенъ: для воина одежда—его оружіе, сапоги—его конь; быть нагимъ и босымъ означаетъ, иносказательно, быть лишеннымъ того и другого.

Наконецъ, слова лѣтоиснаго преданія о болгарскомъ походѣ: «рече Добрыня Володимеру: съглядахъ колодникъ..., симъ дани намъ не даяти, поидемъ искати лашотниковъ»²) относятся къ извѣстію о походѣ Игоря же на древлянъ. Въ лаврентьевскомъ спискѣ это извѣстіе передано кратко: «иде Игорь на древляны и побѣдивъ я, и возложи на ня дань больши Олговы». Но въ Никоновскомъ и нѣкоторыхъ другихъ позднихъ спискахъ за симъ слѣдуетъ еще: «И бѣ у него воевода именемъ Свѣнделдъ и премучи Углецы, и взложи на нихъ Игорь дань, и вдасть Свентельду»³)... Здѣсь-то, вѣроятно, въ подлинникѣ и значилось, что Свентельдъ, тайно высмотрѣвъ *древлянъ*, выдѣлывающихъ колоды, убѣдился, что они до того истощены, что на полученіе отъ нихъ большей дани уже нельзя разсчитывать, почему онъ и совѣтовалъ Игорю поискать дани хотя бы отъ *Уличей*, плетущихъ лапти,—при чемъ прозвища: колодники и лашотники употреблены въ насмѣшку, подобно тому, какъ воевода Святополка Владимировича кориль Новгородцевъ, называя ихъ плотниками: «о, вы плотници суще». Но такъ какъ вся эта рѣчь очутилась ошибочно въ преданіи о болгарскомъ походѣ Владимира, гдѣ фигурируетъ, также по ошибкѣ, Добрыня, то справ-

¹) Лавр. лѣтоп., стр. 53.

²) Лаврентьевск. лѣтоп., стр. 82.

³) См. Бестужева-Рюмина: О составѣ рус. лѣтоп. Прилож., ст. 10.

щикамъ лѣтописныхъ сборниковъ ничего не оставалось дѣлать, какъ приписать рѣчь всецѣло сему послѣднему,—явленіе, весьма обыкновенное въ Древней лѣтописи, страдающей невообразимою перепутанностю событій, именъ, лицъ и дать.

На этомъ я окончилъ кропотливую работу по очисткѣ текста нашей повѣсти о Рогволодѣ по редакціи подъ 980 г. и приступаю за симъ къ означенію источниковъ, откуда она заимствована¹⁾.

Таковымъ источникомъ слѣдуетъ, полагаю, признать помѣщенный въ упомянутой выше еврейской книгѣ «Сеферъ іашаръ», а также въ книгѣ *Іосипона* или *Іосифа Горіонида* (псевдо-Іосифа) разсказъ, содержаніе котораго, вкратцѣ, слѣдующее:

«Въ тѣ дни былъ въ странѣ Китимъ (Лаціумъ), въ городѣ Фуцимнѣ, человѣкъ, по имени Уцу. Онъ умеръ, не имѣвъ сына, а оставилъ только единственную dochь Янію, равной которой, по красотѣ и уму, не было во всемъ свѣтѣ. Видѣвшіе ее люди Анніаса, царя Африканскаго, расхваливали ее предъ своимъ царемъ. И послалъ тогда Анніасъ къ жителямъ Китима съ предложеніемъ разрѣшить ему взять Янію въ замужество, на что тѣ изъявили согласіе. Но, едва только посланные Анніаса оставили страну Китимъ, какъ туда же прибыли посланники отъ Турнуса, царя Беновента, также съ порученіемъ сватать за него Янію. Но жители Китима объявили этими посламъ, что они раньше уже обѣщали выдать ее за Анніаса и должны исполнить свое обѣщаніе, изъ опасенія, что, въ противномъ случаѣ, сей послѣдній пойдетъ на нихъ воиномъ и погубить ихъ страну; Турнусъ же не въ состояніи будетъ ихъ защищать. Объ этомъ жители Китима написали письмо Анніасу, который воспыпалъ гнѣвомъ и, собравъ все свое войско, отправился на войну противъ Турнуса по пути, лежащему чрезъ Сардинію, гдѣ царствовалъ его, Анніаса, братъ Лукасъ. Оба брата сѣли на корабли съ тяжкою силою и множествомъ

¹⁾ На нѣкоторыя погрѣшности текста этой повѣсти по редакціи, приведенной подъ 1128 г., я буду имѣть случай указывать въ дальнѣйшемъ изложеніи.

народа, поручивъ сыну Лукаса, Неблосу, по его просьбѣ и желанію, начальствованіе надъ войскомъ. Турнусъ съ своей стороны пошелъ съ войскомъ на Сардинію, намѣреваясь покорить ее себѣ и потомъ пойти воевать съ Анніасомъ. Противники встрѣтились въ равнинѣ Кампаниї, гдѣ произошла жестокая битва, въ которой палъ воевода Неблосъ, и войско Лукаса было поражено на-голову. Но въ послѣдовавшемъ затѣмъ новомъ сраженіи Анніасъ одержалъ верхъ надъ Турнусомъ, убилъ его и предалъ все его войско острю меча. Послѣ того Анніасъ отправился въ столицу Турнуса-Беновентъ, жители которого ему покорились, а оттуда обратился съ своимъ войскомъ въ Фуциму, взялъ Янію, дочь Уцу, себѣ въ жену и привелъ ее въ Африку, въ свой городъ»¹⁾.

Французскій переводчикъ книги „Га-яшаръ“, отсылая къ Титу-Ливію и Энеидѣ, замѣтилъ, что поцитованный изъ этой книги отрывокъ является передѣлкою въ искаженномъ видѣ преданій о борьбѣ Энея и Турина изъ-за руки Лавиніи, переименованной здѣсь въ Янію, и о войнахъ римлянъ съ карѳагенянами²⁾. Съ другой стороны изслѣдователи русской быловой поэзіи указываютъ, что насильственное добываніе красавицы-невѣсты составляетъ ходячую тему, пѣсенный эпическій мотивъ, встрѣчающійся и въ русскихъ былинахъ, и въ сѣверныхъ сагахъ, и въ лонгобардскомъ циклѣ сказаній и проч.³⁾. Все это, безспорно, такъ. Тѣмъ не менѣе едвали можно сомнѣваться, что образцомъ для лѣтописнаго разсказа о женитьбѣ Владимира на Рогнѣдѣ послужила ближайшій образомъ вышеприведенная повѣсть, содержащаяся въ книгѣ „Га-яшаръ“. На эту мысль наводить уже то соображеніе, что съ русскими и инонародными былинами о сватовствѣ нашъ лѣтописный разсказъ въ подробностяхъ никакого сходства не пред-

¹⁾ «Сеферъ га-яшаръ». Варшава. 1878 г., стр. 107—89.—«Лосипонъ». Люблинъ, 1888 г., стр. 9.

²⁾ См. въ сборникѣ Миня: „Dictionnaire des Apocryphes“, т. II, p. 1242 ff.

³⁾ А. М. Лобода, *указ. сочин.*, стр. 240 и pass.

ставляеть, и что ни откуда не видно, чтобы сочиненія Тита-Ливія и Энеїда пользовались въ древней Руси какою-либо извѣстностію тогда какъ подъ вліяніемъ книги „Га-яшаръ“ сложились нѣсколько древне-русскихъ сказаній и, между прочимъ, какъ мною уже замѣчено было выше, сказка о Шемякиномъ судѣ и лѣтописное извѣстіе о нравахъ и обычаяхъ древлянъ, радимичей, вятичей и сѣверянъ. Лучшимъ, однако же, подтвержденіемъ этой мысли могутъ служить отдѣльные слова, обороты рѣчи и весь вообще складъ нашего рассказа, обнаруживающіе въ составителѣ его короткое знакомство съ еврейскою письменностью.

Для выясненія этого я подвергну стилистическому разбору версію подъ 1128 годомъ, какъ болѣе пространную и, по всѣмъ признакамъ, старшую возрастомъ, сравнительно съ записью подъ 980 годомъ.

1) «О сихъ же Всеславичахъ сице есть, яко *сказаша вѣдущии*».

Подъ послѣдними словами желали понимать пѣвцовъ, пѣ-
снотворцевъ, и находили параллель въ скандинавскихъ сагахъ:
*dicunt viri scientes et rerum periti*¹⁾). Между тѣмъ и въ еврей-
скихъ агадическихъ сборникахъ легенды и притчи нерѣдко начи-
наются глаголомъ въ безличной формѣ: *амру* — сказали (слав.:
яко рѣша, рекоша), или: *амру-хахамимъ*—сказали мудрецы, точ-
нѣе, ученые, свѣдущіе люди. Подобное же выраженіе встрѣчается
въ самой Бібліи: «Сего ради *рекутъ приточницы*» (Числа,
21, 27).

2) «И бѣ у него Добрыня воевода, храбръ и наряденъ
мужъ».

Въ ветхозавѣтныхъ книгахъ сплошь и рядомъ употребляется
въ приложеніи къ ратнымъ людямъ и полководцамъ постоянный
эпитетъ, выражаемый двумя словами: „*гибборъ хаилъ*“—храбрый-
воинственный, которые въ русскомъ переводѣ Бібліи передаются
просто: храбрый. Кроме того, встрѣчается очень часто слово

¹⁾ А. М. Лобода. *указ. соч.*, стр. 243.

«хайлъ» въ сопровождениі слово «ишъ»—мужъ,—каковое сочетаніе толкуется неодинаково: славянскій переводъ передаетъ: мужъ силенъ, синодальный русскій переводъ имѣеть: человѣкъ весьма знатный, Лютеръ переводить: ein weidlicher Mann—бравый, дѣятельный, распорядительный человѣкъ¹⁾). Авторъ же лѣтописнаго разсказа надѣлилъ Добрыню-воеводу эпитетами обоего рода, умѣло подобравъ для передачи библейскаго сочетанія «ишъ хайлъ», выраженіе: «наряденъ мужъ», которое, по объясненію И. И. Срезневскаго²⁾, и значить; распорядительный человѣкъ.

3) «Онъ же (Рогволодъ) рече дыщери своей: хощеши ли за Володимера? Она же рече: не хочу ити за робичича (въ Ипат. спискѣ: Володимира), но Ярополка хочу».

Предоставленіе отцомъ своей дочери самой рѣшить единолично и безапеляціонно, принять ли, или отвергнуть сдѣланное ей брачное предложеніе,—это совсѣмъ не соотвѣтствуетъ семейнымъ нравамъ и обычаямъ, господствовавшимъ на Руси, какъ въ низшихъ, такъ и высшихъ слояхъ общества не только въ Х—ХІІ в., но и въ болѣе позднее время. Извѣстно, что еще въ XVII ст., по свидѣтельству Котошихина, въ брачныхъ сговорахъ участвовали только женихъ, или его родители, и родные невѣсты; съ мнѣніемъ же и волею самой невѣсты вовсе не справлялись, и она обыкновенно до замужества жениха своего даже и не видала. Заимствованъ же приведенный эпизодъ изъ книги Бытія. Когда Эліазеръ, домоправитель Авраама, высоваталъ для Исаака Ревекку, то родные ея, прежде, чѣмъ ее отпустить къ жениху, сказали: «призовемъ откраковицу, и спросимъ ее. И призвали Ревекку, и сказали ей: пойдешь ли ты съ этимъ человѣкомъ? Она сказала: пойду». ³⁾ Въ напемъ же разсказѣ, какъ это по ходу его и требовалось, Полоцкая княжна отвѣтила отказомъ выйти за Владимира: по Ипатьевской лѣтописи, какъ мы видѣли, безъ всякаго

¹⁾ Ср. напр. книгу Руѣ, гл. II, ст. 1.

²⁾ Матеріали для словаря дреvне-руссскаго языка, т. II, стр. 327.

³⁾ Бытіе, XXIV, 58—59.

объясненія причинъ, а по Лаврентьеву списку отказать мотивировавъ тѣмъ, что она считаетъ ниже своего достоинства выйти замужъ за сына рабыни—робичича. Въ этомъ послѣднемъ словѣ историки усматриваютъ связь обсуждаемаго разсказа съ достовѣрными данными, относящимися къ князю Владиміру, такъ какъ, по свидѣтельству Повѣсти временныхъ лѣтъ, Владиміръ на самомъ дѣлѣ былъ незнанаго происхожденія, какъ рожденный отъ Ольгиной ключницы. Но я позволяю себѣ утверждать, что тутъ одно лишь недоразумѣніе. Впервыхъ, вмѣсто «ключницѣ» Лаврентьевской лѣтописи, Ипатьевскій списокъ, а равно Лѣтописецъ¹⁾ Переяславля Сузdalского имѣютъ: «милостынici», т. е. любимица, что совершенно мѣняетъ картину. Во вторыхъ, въ самихъ именахъ матери и дѣда Владимира заключается указаніе, что они были княжескаго рода. Мать называлась *Малушко*, а по Никоновскому и Архангелородскому спискамъ—*Малкою*; дѣдъ же именовался: *Малкz*, а по Ипатьевскому списку *Малко*, Любечанинъ. Такое совпаденіе однозвучныхъ именъ даетъ основаніе полагать, что это не личныя, а нарицательныя имена. И дѣйствительно, царь или, вообще, властитель по еврейски—*мелехъ*, по арабски—*маликъ*, по халдейски—*малка*; царица по арабски—*маликатъ*, по еврейски—*малка*, по халдейски—*малкета*. Принимая же въ разсчетъ, что въ хронографахъ и лѣтописяхъ нерѣдко титулы выдаются за имена собственныя, можно заключить, что дѣдъ Владимира по матери, по имени неизвѣстный, былъ Любечскимъ княземъ. Подобное смышеніе титула съ личнымъ именемъ встрѣчаемъ также въ сказаніи о Соломонѣ и царицѣ Савской, помѣщенному въ хронографѣ по рукописи XV в., откуда оно напечатано въ христоматіи Буслаева. Это сказаніе, цѣликомъ заимствованное, какъ я показалъ въ одной изъ моихъ замѣтокъ, изъ популярной у евреевъ арамейской парофразы книги Эсөиръ, начинается: «и бысть царица южическая, иноплеменница, именемъ *Малкатка*. Но такого имени, конечно, въ оригиналѣ нѣть, а оно сочинено переводчикомъ изъ названія: «*малкатъ шва*»—царица Савская¹⁾). Та же царица въ

¹⁾ См. мою статью: „Замѣтки дилеттанта на соч. проф. И. Малышевскаго: „Свв. Кириллъ и Мефодій“. Труды Киевск. Дух. Академіи за 1889 г.

одной выпискѣ изъ Палеи, содержащейся въ сборникѣ XV ст., названа уже не Малкаткою, а *Моалкатошкою*¹⁾. Можно даже допустить, что и имя Древлянского князя Маль не личное, а титулъ: маликъ — князь, на подобіе того, какъ титулъ хазарского князя — каганъ, или хаканъ,—обратился въ Лаврентьевской лѣтописи въ собственное имя: «слышавше же козари, изыдоша противу съ княземъ своимъ Каганомъ»²⁾.

Если же отрѣшиться отъ застарѣлого предрасудка историковъ, будто просвѣтитель русской земли былъ сыномъ рабыни, то приходится признать, что авторъ нашего разсказа, для усиленія эффекта, заставилъ Рогнѣду ни за что, ни про что обругать Владимира робичичемъ, какъ однимъ изъ наиболѣе уничтожительныхъ прозвищъ, при чмъ авторъ находился подъ вліяніемъ еврейскаго правовоззрѣнія, по которому нарекать кого-либо рабомъ считается обидою, столь тяжкою, что за нее полагается, по закону, немаловажная кара—отлученіе³⁾. А что «робичичъ» здѣсь только бранное слово, не болѣе, доказывается тѣмъ, что Добрыня отвѣтилъ Рогнѣдѣ тою же руганью: «и Добрыня попоси ему (Рогволоду) и дщери его, нарекъ ей робичица».

Далѣе:

4) «слышавъ же Володимеръ, разгнѣвася о той рѣчи...; пожалился Добрыня и исполнился яости».

Слово „пожалился“, т. е. почувствовалъ жалость, сожалѣніе, состраданіе, тутъ совершенно пеумѣстное, должно быть перенесено въ дальнѣйшее повѣданіе о мщеніи Рогнѣды, какъ варіантъ выраженія: «сжаллася бяхъ», или, по Радзивил. сп., «сожалився», о чмъ рѣчь будетъ ниже. Сочетаніе же «исполнися яости» не-

¹⁾ См. въ Ученыхъ Запискахъ, кн. VI, 1861 г., статью Архимандрита Варлаама: „Опись сборника XV ст. Кирилло-Бѣлозерскаго монастыря“.

²⁾ Лаврент. лѣтопись, стр. 63.

³⁾ Подлежащая цитата изъ Талмуда приведена въ моей статьѣ: „Критико-сравнит. разборъ устава в. к. Всеволода о церк. судахъ“. „Вѣстникъ Права“ за 1905 г., декабрь.

сомнѣнно библейское (ср. Иерем. VI, II): въ древне-русской же свѣтской письменности оно едва-ли отыщется.

5) «И повелъ Володимеру быти с нею предъ отцомъ ея и матерью».

Это „повелѣніе“ Добрыни напоминаетъ неблагой совѣтъ, данный Ахитофеломъ Авессалому войти къ наложницамъ своего отца, Давида, предъ глазами всего Израиля¹⁾.

6) Наконецъ, еще одно, послѣднее, сказаніе: „И нарекоша ей имя Горислава“.

Съ древнѣйшихъ временъ у евреевъ существовалъ обычай, сохранившійся отчасти и до сихъ поръ, видоизмѣнять и перемѣнить имена людей по случаю призванія ихъ къ новому служенію или въ означенование повышенія ихъ общественнаго значенія и достоинства, или въ знакъ особаго къ нимъ расположенія, какъ, напр., въ библейскую эпоху Аврамъ переименованъ былъ въ Авраама, Іаковъ въ Израиля²⁾, Соломонъ въ Іедидіа³⁾; и т. п., либо по случаю какихъ-нибудь счастливыхъ или несчастливыхъ событий личной жизни, какъ напр. въ книгѣ „Руѣ“ Ноемія говорить жителямъ Виелеема: „не называйте меня Ноемію (пріятною, сладкою), но Марою (горькою), ибо Вседержитель послалъ мнѣ великую горесть“⁴⁾. Въ виду этого авторъ нашего разсказа заблагоразсудилъ дать и своей, жестоко испытанной судьбою, героинѣ новое имя, а ему придумать таковое было совсѣмъ не трудно. Въ составъ прежняго имени полоцкой княжны, какъ и имени ея отца, входитъ слово *рог*, употребляемое въ Библіи для означенія принятій славы, величія, силы, могущества. Если же это слово прочитать на выворотъ, справа на лѣво, получается большинство буквъ реченія *горе*. Стоило только затѣмъ къ слову „горе“ присоединить реченіе „слава“, какъ намекъ на прежнее утраченное, величіе Рогнѣды, и новое имя было готово—*Горислава*.

¹⁾ Вторая книга Царствъ, XVI, 21.

²⁾ Бытіе, 17. 5., 32. 28.

³⁾ II Царствъ, 23, 34.

⁴⁾ Руѣ, I. 20.

Послѣ всего изложенного нельзя, кажется, болѣе сомнѣваться въ основательности выставленного мною положенія, что разобранная первая часть лѣтописной повѣсти о Владимірѣ, Рогволодѣ и Рогнѣдѣ не только не содержитъ сообщенія объ исторически достовѣрномъ событіи, но и не носить никакихъ слѣдовъ опоэтизированного народнаго преданія, какъ утверждаетъ А. М. Лобода, въ видѣ окончательнаго вывода изъ выше упомянутаго своего изслѣдованія русскихъ былинъ о сватовствѣ, а представляется лишь продуктомъ книжнаго творчества, взрослимъ всецѣло на почвѣ библейско-агадической письменности.

Но еще въ большей степени безошибочность этого взгляда выяснится при анализѣ второй части повѣсти—о мести Рогнѣды,—къ которой я и перехожу.

6) Второй рассказ.

Текстъ его слѣдующій:

«Поя же пакы ины жены многы, и нача ей негодовати. Нѣколи же ему пришедши къ ней и уснувшю, хоть и зарѣзати ножемъ; и ключися ему убuditisя, и я ю за руку. Она же рече: «скалися бяхъ, зане отца моего уби и землю его полони, мене дѣля; и се нынѣ не любиши мене и съ младенцемъ симъ». И повелѣ ей устроитися во всю тварь цесарскую, якоже въ день посага ея, и сѣсти на постели свѣтлѣ въ храминѣ, да пришедъ потнетъ ю; она же тако створи, и давши мечъ сынови своему Изяславу въ руку нагъ, и рече: «яко внидеть ти отецъ, рци выступя: «отче! еда единъ мнишися ходя? Володимеръ же рече: «а хто тя мнѣль сдѣ? и повергъ мечъ свой, и созва боляры, и повѣда имъ. Они же рекоша: «уже не убий ея дѣятати дѣля сего, но възвѣгни отчину ея и дай ей съ сыномъ своимъ». Володимеръ же устрои городъ, да има, и нарече имя городу тому Изяславль. И оттолѣ мечъ взимаютъ Роговоложи внуци противу Ярославлімъ внукомъ».

И настоящій текстъ нуждается въ нѣкоторыхъ поправкахъ. Такъ, объясняя свое покушеніе на жизнь Владимира, Горислава

говорить: «сжалися бѣхъ (въ Академич. сп.: сожалиси), зане отца моего уби» и проч. Выраженіе: «сожалиси» здѣсь столь же неумѣстно, какъ въ предыдущемъ разсказѣ слово «пожалився», въ сочетаніи: «пожалився Добрыня и исполнился ярости», ибо нелѣпо сказать, что разгнѣванный Добрыня, убивая Рогволода, или Горислава, собираясь зарѣзать Владимира, испытывали чувства жалости, состраданія, а вѣдь другого смысла глаголъ *пожалитися* не имѣеть. Это заставляетъ думать, что реченіе «сожалиси» съ вариантомъ «пожалиси» въ первичной рукописи стояло нѣсколько строками дальше, а именно въ томъ мѣстѣ, гдѣ говорится, что Владимиръ, смущенный «выступленіемъ» своего ребенка, Изяслава, повергъ мечъ; сюда-то и долженъ быть перенесенъ глаголъ «пожалиси»: Владимиръ сжалился и бросилъ свой мечъ, которымъ хотѣлъ умертвить Гориславу.

Затѣмъ, сочетаніе: «и давши мечъ сынови своему Изяславу» должно быть дополнено словами: «дѣтьску сущю», стоящими въ началѣ первого разсказа о Рогволодѣ и Рогнѣдѣ: «а Володимеру сущю Новѣградѣ, дѣтьску сущю, еще и погану», ибо относительно Владимира, сообщеніе, что онъ былъ еще ребенкомъ, когда княжилъ въ Новгородѣ и задумалъ свататься за Рогнѣдою—верхъ несообразности. (Къ фразѣ: «еще и погану» я вернусь ниже).

Далѣе, въ заключительномъ предложеніи. «И оттолѣ мечъ взимаютъ Рогволожи внуци противу Ярославлімъ внукомъ», оборотъ «взимаютъ мечъ» сомнителенъ, такъ какъ онъ не повторяется нигдѣ болѣе въ древне-русской словесности. Мнѣ казалось бы, поэтому, что, вмѣсто *мечъ* должно читать *местъ*. Выраженіе же: братъ месть, отомстить—бблейское, употребленное, напр., въ книгѣ пророка Исаіи (47, 3): «возму мищеніе, и не пощажу никого». Параллельное мѣсто находимъ въ самой Начальной лѣтописи: «И о томъ бысть межи ими ненавистъ, Ярополку на Ольга¹⁾.

1) Лаврент., стр. 73.

Обращаясь засимъ къ самому содержанію рассматриваемой теперь повѣсти, нельзя не замѣтить, что оно, даже для выдуманной сказки, чрезчуръ уже затѣйливо. И дѣйствительно, Горислава покушалась зарѣзать Владимира соннаго, но онъ вѣремя проснулся и схватилъ ее за руку. Естественно было ожидать, что Владимиръ, который только за грубый отказъ Рогволоды выйти за него замужъ воспылилъ гнѣвомъ и не замедлилъ убить ея отца, а ее обезчестить, — тѣмъ болѣе преисполнится ярости за сдѣланное женою покушеніе на его жизнь и безъ дальнихъ проволочекъ убить ее вырваннымъ у нея же ножемъ. Между тѣмъ Владимиръ на сей разъ сохраняетъ ничѣмъ необъяснимое хладнокровіе и чинить женѣ допросъ, добиваясь отъ нея объясненія причинъ, побудившихъ ее къ покушенію. Горислава оправдываетъ свой поступокъ обстоятельствами, отлично известными самому Владимиру: ты, моль, убилъ моего отца и плѣнилъ его землю, все за меня, а теперь не любишь меня съ этимъ ребенкомъ. Выслушавъ эту защитительную рѣчъ, Владимиръ, вмѣсто того, чтобы либо помиловать жену, хотя бы изъ сожалѣнія къ ея дитяти, либо тутъ же en flagrant dѣlit ее казнить, отдаетъ ей странное приказаніе нарядиться въ царскія одежды, какъ въ день свадьбы, и сѣсть на постели въ свѣтлой палатѣ, куда онъ придется, чтобы тамъ убить ее. Горислава исполнила это безсмысленно капризное требованіе, но вручила обнаженный мечъ своему ребенку, которому, судя по выраженію: «*младенцемъ симъ*», могло быть отъ роду, примѣрно, и не болѣе одного года, и науила его при появленіи отца выступить съ рѣчью: не думаешь ли ты, батюшка, что ты здѣсь одинъ? Рѣчъ эта произвела свое дѣйствіе. Владимиръ, какъ выше замѣчено, скалился или раскаялся и бросилъ свой мечъ. Проф. В. И. Сергеевичъ, использовавъ этотъ эпизодъ въ качествѣ указанія на то, что въ древней Руси месть могла примѣняться даже въ предѣлахъ семьи, между самыми близкими родственниками: мстить можно было не только чужимъ людямъ, но и братъ брату, жена мужу, сынъ отцу. Согласно этому, профессоръ толкуетъ приведенные слова Изяслава въ смыслѣ: не думаешь ли ты, что не будетъ мстителя за смерть

матери¹⁾). Но было бы, мнѣ кажется, крайне ошибочно полагать, что Владіміръ, котораго страхъ мести не удержалъ отъ убійства Рогволода и своего брата Ярополка, могъ отказываться отъ своего намѣренія казнить свою жену только изъ опасенія мести со стороны своего малолѣтняго сына. А если такъ, то непостижимо, для чего понадобилось вплести въ разсказъ чисто ребаческую выдумку о «выступленіи» на сцену маленькаго ребенка, произносящаго рѣчь съ обнаженнымъ мечемъ въ рукахъ.

Заканчивается наша повѣсть сообщеніемъ, что Владіміръ рассказалъ о покушеніи Гориславы своимъ боярамъ и тѣ посовѣтовали ему простить жену, ради ея дитяти, и устроить матери и сыну вотчину, чѣо и было сдѣлано. И въ этой подробности также нельзя усмотрѣть отраженія какой-либо черты правового либо житейскаго быта. Князю Владіміру ставится въ заслугу, что «бѣ бо любя дружину и съ ними думая о строѣ земленѣмъ, и о ратехъ и уставѣ земленѣмъ», т. е. о дѣлахъ военнаго и гражданскаго управлѣнія²⁾, но, чтобы онъ считалъ нужнымъ предлагать на обсужденіе и рѣшеніе бояръ свое личное, семейное дѣло—допустить это трудно, тѣмъ болѣе, что въ данномъ случаѣ даже не о чемъ было и совѣтоваться съ боярами, такъ какъ Владіміръ уже самъ оставилъ всякую мысль о наказаніи жены, именно изъ сожалѣнія къ ребенку.

Чѣмъ же объяснить происхожденіе нашей повѣсти съ ея столь неправдоподобными эпизодами? Объясняется это тѣмъ, что послѣдняя составлена изъ двухъ еврейскихъ агадическихъ сказаний, изъ коихъ первое, приведенное въ неоднократно цитированномъ мною въ прежнихъ моихъ статьяхъ сборникѣ агадъ, подъ заглавіемъ «Беть га-мидрашъ», относится къ царю Соломону, а второе, содержащееся въ упомянутой выше книгѣ «Га-яшаръ», относится къ Іосифу Праведному.

¹⁾ «Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права», 1883 г., стр. 442.

²⁾ Лавр., стр. 124.

Я передамъ содержаніе того и другого въ сокращенномъ изложеніи.

Когда царь Соломонъ, миръ надъ нимъ, по наитію Святого Духа, произнесъ предъ синедріономъ и народомъ стихъ изъ Екклезіаста (VII, 28): „мужчину одного изъ тысячи я нашелъ, а женщины между всѣми ими не нашелъ“, то замѣтилъ, что слушатели недоумѣваютъ. Чтобы представить имъ наглядное доказательство справедливости сказанного изреченія, онъ велѣлъ отыскать среди „лучшихъ людей“ города супружескую чету и привести къ нему сначала мужа. Отыскали и привели къ царю мужа замѣчательно красивой жены. Царь приказалъ ему снести голову своей женѣ, за что обѣщалъ сдѣлать его княземъ-палатиномъ, выдать за него свою dochь и назначить его начальникомъ надъ большинствомъ израиля. Бѣдный мужъ долго скорбѣлъ, плакалъ, стоналъ, собираясь исполнить царское повелѣніе. Три раза, онъ, скрѣпя сердце, принимался было занести мечъ надъ головою своей жены во время ея сна, но каждый разъ, при видѣ спавшихъ съ нею рядомъ дѣтей-малютокъ, у него не хватило духа совершить злодѣяніе, и наконецъ онъ рѣшительно отступилъ отъ мысли убить жену. Объ этомъ донесли Соломону, который мѣсяцъ спустя приказалъ привести къ нему тайно жену этого мужа. Царь обѣщалъ на ней жениться, сдѣлать ее царицею и одѣвать въ золотъ съ головы до ногъ, если она умертвить своего мужа, для чего вручилъ ей блестящій свинцовыи мечъ. Поспѣшивъ домой, жена обласкала мужа, угостила его отборными яствами и напитками, и когда онъ, опьянявшись, заснулъ, она обнаженнымъ мечемъ стала ему рѣзать горло. Но мужъ пробудился и въ удивленіи спросилъ ее: „что все это значитъ? и она тогда ему объяснила, почему рѣшилась на злое дѣло. На слѣдующій день мужа и жену повели къ Соломону. Увидѣвъ ихъ, царь улыбнулся и, обратившись къ возсѣдавшимъ вмѣстѣ съ нимъ членамъ Синедрона, сказалъ: вотъ видите, я былъ правъ, утверждая, что жены безжалостны; поэтому-то я и далъ этой женщинѣ тупой мечъ, иначе она бы, дѣйствительно, убила своего мужа ¹⁾.

¹⁾ Beth ha-Midrasch, изд. д-ра Іеллинека, вып. IV, Лейпцигъ, 1857 г., стр. 146 – 148.

Такова суть первого сказания.

Второе сказание имѣть своимъ предметомъ извѣстную исторію отношеній патріарха Іосифа къ женѣ Потифара, царедворца Фараонова, названной въ книгѣ *Яшарѣ* Зелихою.

Пылая страстью къ статному и красивому еврею, египтянка, воспользовавшись отсутствиемъ мужа изъ дома, облеклась въ царскія одѣянія, украсила себя драгоцѣнными камнями, натирала свое лицо и тѣло всяческими ароматными маслами и, сѣвъ у дверей своего чертога, прокуренаго благовонными зельями и обсыпанного смирною и алоемъ, поджидала прихода Іосифа съ поля. Когда же Іосифъ возвратился въ домъ и направился къ своему обычному мѣstu для производства своей работы, то Зелиха послѣпила схватить его одежду и потребовала, чтобы онъ исполнилъ ея преступное желаніе, грозя въ противномъ случаѣ убить его вынутымъ изъ-подъ платья мечемъ. Іосифъ отъ испуга убѣжалъ, оставивъ въ рукахъ Зелихы свою одежду, которую та въ попыхахъ разорвала спереди. Затѣмъ Зелиха пустилась на хитрость. Сбросивъ свой пышный уборъ и надѣвъ свой обыкновенный нарядъ, она сѣла па постели и созвала домочадцевъ, которыми пожаловалась, что Іосифъ хотѣлъ надругаться надъ нею, а когда она подняла громкій крикъ, то онъ оставилъ у нея свою одежду и убѣжалъ вонъ. Домочадцы дали знать Потифару, который, прибывъ домой и выслушавъ жалобу жены, пришелъ въ ярость и приказалъ бить Іосифа нещадно. Но Превѣчный раскрылъ уста 11-и мѣсячнаго ребенка Зелихы, обратившагося къ истязателямъ Іосифа съ рѣчью о томъ, что его мать совершенно должно оклеветала Іосифа, и разсказавшаго, какъ все дѣло, дѣйствительно, происходило, и какъ мать и раньше приставала къ Іосифу ежедневно со своими сладострастными предложеніями. Кончивъ свой разсказъ, младенецъ онѣмѣлъ. Потифаръ же приказалъ прекратить истязаніе Іосифа и представилъ дѣло на судъ жрецовъ, царскихъ судей. Выслушавъ обвиненіе Потифара и объясненіе Іосифа и осмотрѣвъ вещественное доказательство, оставленную у Зелихы одежду Іосифа, оказавшуюся разорванною спереди, изъ чего можно было заключить, что «насиліе» совер-

шено Зелихою, а не Іосифомъ, — жрецы-суды признали послѣдняго невиновнымъ, но, принимая во вниманіе, что онъ былъ причиною распространенія дурной молвы о Зелихѣ, постановили ввергнуть его въ темницу, въ которой заключены узники царскіе, гдѣ онъ и пробылъ 12 лѣтъ¹⁾.

И вотъ изъ смѣси этихъ-то двухъ еврейскихъ апокрифическихъ сказаний и составлена была трактуемая повѣсть. Такъ, Владимиръ представляетъ собою найденного Соломономъ «одного изъ тысячи» совѣстливаго и жалостливаго мужчину-супруга; Горислава—его безжалостную красавицу-жену, нарядившуюся въ царскій уборъ, взятый на прокатъ у египтянки Зелихы и, изъ одного лишь безсмысленаго подражанія сей послѣдней, усадившуюся на постели въ украшенномъ покоѣ въ ожиданіи прихода ее любимаго до безумія Іосифа, а ненавистнаго ей мужа Владимира, имѣвшаго явиться только для того, чтобы ее убить. Далѣе, Изяславъ исполняетъ роль 11-и мѣсячнаго ребенка Потифара, но, для вящшаго эффекта, выступаетъ съ бутафорскимъ мечемъ, удивительно сохранившимся еще отъ временъ Соломоновыхъ. Наконецъ, Владимиры бояре исправляютъ должность египетскихъ жрецовъ-судей, при чемъ и самый постановленный первыми приговоръ по обвиненію Гориславы столь же неправосуденъ, но только въ обратную сторону, какъ и приговоръ послѣднихъ по дѣлу Іосифа. Жрецы, оправдавъ Іосифа, постановили, однако, бросить его въ темницу, какъ государственного преступника; бояре же Владимира, не смотря на несомнѣнную виновность Гориславы въ покушеніи на жизнь мужа и князя, не только не присудили ее ни къ какому наказанію, но рѣшили пожаловать ей вотчину.

1) Сеферъ га-яшаръ. Варшава, 1878 г., стр. 80—81.

e) *Третій разсказ*

Текстъ этого разсказа, какъ онъ сохранился въ Тверской лѣтописи, вообще говоря, совершенно исправенъ и грѣшить развѣ только двумя небольшими пропусками, которые, однако, представляется возможнымъ удачно восполнить перестановками въ напѣ текстъ искоторыхъ словъ изъ другихъ мѣстъ лѣтописнаго свода, гдѣ эти слова оказываются явно излишними и даже вредящими смыслу рѣчи. А именно: я выше уже замѣтилъ, что въ началѣ первого разсказа, въ предложеніи: «а Володимеру сущю Новѣгородѣ, дѣтську сущю, еще и погану» слова «дѣтську сущю» никакимъ образомъ не могутъ относиться къ Владиміру въ повѣданіи о томъ, что онъ, возвратившись изъ-за моря съ набранною тамъ варяжскою дружиною, пошелъ войною на Яropolка, а относится сказанное выраженіе къ маленькому меченосцу Изяславу, фигурирующему во второмъ разсказѣ. Но и сочетаніе «еще и погану сущю», по меньшей мѣрѣ излишне въ приведенномъ предложеніи, ибо повѣствователю не представлялось никакого повода и никакой надобности выставить на видъ, какъ-разъ въ данномъ мѣстѣ, всѣмъ и каждому извѣстный фактъ, что Владиміръ до своего крещенія былъ язычникомъ. Между тѣмъ означенное сочетаніе является совершенно кстати въ рассматриваемомъ теперь третьемъ разсказѣ. Воспирявшися св. крещеніе, Владиміръ послалъ сказать Рогволодѣ: я, дескать, женился на тебѣ, будучи еще язычникомъ («ми еще погану сущю»), отнынѣ же я сталъ христіаниномъ и женился на христіанкѣ, поэтому я, по закону христіанскому, не могу уже продолжать съ тобою брачнаго сожительства; избери же себѣ любого изъ моихъ вельможъ и я тебя сочетаю съ нимъ.

Другая, предлагаемая мною поправка текста относится къ заключительному предложенію разсказа: „Рогнѣдь же сіа изрекши, пострижеся въ мнишеский образъ, наречено бысть има ей Анастасіа“. Здѣсь очевидная несообразность, ибо, по каноническимъ правиламъ, вошедшимъ и въ дѣйствующее напе свѣтское законодательство, для принятія монашества, требуется, между про-

чимъ, свобода оть брачныхъ и семейныхъ обязанностей, почему и воспрещается принимать въ монашество родителей, имѣющихъ малолѣтнихъ дѣтей, требующихъ родительского призрѣнія, а между тѣмъ, по сообщенію самого нашего разсказа, у Рогнѣды былъ на рукахъ слабый оть рожденія ребенокъ—Ярославъ, пуждавшійся въ уходѣ и попеченіи. Но сказанная несообразность устранится, если предположимъ, что подлинникъ первоначально гласилъ: „Рогнѣдь же сіа изрекши, кормяше сына своего до вѣзрасты его, и пострижеся въ мнишескій образъ“. Но, по ошибкѣ переписчиковъ, слова: „кормяше сына своего до вѣзрасты“, отмѣченныя, быть можетъ, на полѣ рукописи, перенесены были потомъ въ извѣстіе, помѣщенное въ Лавр. лѣтописи подъ 955 г., о путешествіи св. Ольги въ Царьградъ,—заканчивающемся такъ: „И се рекши, молящеся за сына и за люди по вся нощи и дни, кормящи сына своего до мужества его и до вѣзрасты его“¹⁾. Въ этомъ послѣднемъ мѣстѣ подчеркнутыя слова представляются абсурдомъ, ибо, если даже примемъ, согласно Лаврент. лѣтописи, что Святославъ родился въ 942 году, то, значитъ, въ 955 году онъ достигъ уже 13-ти лѣтняго возраста, который, по древнерусскимъ правовымъ понятіямъ, признавался близкимъ къ возрасту совершеннолѣтія, а если повѣримъ Татищеву, который рождение Святослава относить къ 920 году, то выходить, что ему въ 955 г. было 35 лѣть, почему и лишено всякаго смысла извѣстіе, будто мать и тогда продолжала его кормить.

За означенными двумя дополненіями, текстъ нашего разсказа представится въ слѣдующемъ видѣ:

„Владимеръ же, просвѣщенъ сый самъ и сынове его святымъ крещенiemъ, послѣ къ женѣ своей Рогнѣди, глаголя сице: азъ (пояхъ тя собѣ женѣ, ми) [еще погану сущю], отнынѣ [убо] крещень есмъ, и пріахъ вѣру и законъ христіанскій; подобаша ми едину жену имѣти, юже пояхъ въ христіанствѣ; избери убо себѣ оть велможъ моихъ, его же хощеши, да съчетаю тя ему“.

¹⁾ Лавр. лѣтоп., стр. 63.

Она же отвѣщавши, рече ему: „или ты единъ хощеши царствіе земное и небесное въспріати, а мнѣ маловременнымъ симъ и будущаго дати не хощеши; ты бо отступи отъ идолскыя прелести въ сыновлениѣ Божіе, азъ же бывъ царицею, не хощу раба быти земному цару ни князю, но уневѣститися хощу Христови, и въспріиму аггелскій образъ“. Сынъ же еа Ярославъ сѣдаше у неа, бѣ бо естествомъ таковъ отъ роженія, и слыша глаголы и отвѣты матери своеа къ Володимеру; и въздхнувъ, съ плачемъ глагола матери своей: о мати моа, въ истину царица еси царицамъ и госпожа госпожамъ, яко въсхотъ измѣнити славу нынѣшнего вѣка будущею славою, и не въсхотъ со высоты на нижня съступити, тѣмже блаженна еси въ женахъ. И отъ сего словесы Ярославъ въста на ногу своею и хождаше, а прежде бо бѣ не ходиль. Рогнѣдь же сіа изрѣкши [кормяше сына своего до възрастъ его, вар.: до мужества его] и пострижеся въ мнишеский образъ, наречено бысть имѧ Анастасіа“.

Разсматривая приведенный разсказъ въ отношеніи его внутренняго содержанія, нельзя съ первого же взгляда не замѣтить рѣшительнаго несоответствія его дѣйствительности, полнѣйшей его вымышенности. На Руси въ старину было весьма обычнымъ явленіемъ постриженіе женъ въ монашество, большою частію противъ воли ихъ, съ цѣлію доставленія мужьямъ возможности вступленія въ новый бракъ¹⁾). Но что князь Владиміръ, будучи уже христіаниномъ и женатымъ на царевнѣ Аннѣ, предлагалъ своей женѣ Рогнѣдѣ, отъ которой имѣль дѣтей, будущихъ законныхъ наследниковъ княжеской власти, выйти, при жизни его, въ замужество за какого-нибудь знатнаго сановника и что въ отвѣтъ на такое предложеніе язычница Рогнѣда (въ разсказѣ говорится только о крещеніи самого Владимира и его сыновей) заявила, что она предпочитаетъ добровольно постричься въ монашество—этому пусть вѣрить Гораціевъ іудей Апелла. Но прямо уже фан-

1) См. *H. C. Суворова*: «Учебникъ церковнаго права», изд. 2-е, 1902 г., стр. 389.

тастичнымъ представляется, конечно, сообщеніе, будто сидѣвшій у Рогнѣды маленькой сыпъ ея Ярославъ, услышавъ ея отвѣтъ Владиміру, со вздохами и плачомъ произнесъ составленное высокопарнымъ церковнымъ слогомъ похвальное слово своей матери, ублажая ее за то, что она „не въсхотѣ со высоты на нижняя съступити“.

Возникаетъ теперь вопросъ: есть ли напѣть разсказъ только плодъ безхитростнаго сочинительства досужаго грамотника, или же онъ написанъ нарочно, такъ сказать, по заказу, съ какою-либо предвзятою цѣлію. Нѣкоторые изслѣдователи состава повѣсти о Владимірѣ и Рогнѣдѣ держатся того взгляда, что она является выраженіемъ тенденціознаго преданія, сложившагося въ Полоцкой области въ эпоху борьбы между князьями кіевскими и полоцкими. „Первая четверть XII в., пишетъ покойный проф. П. В. Голубовскій¹⁾, есть время самаго сильнаго стремленія князей кіевскихъ подчинить своей власти князей полоцкихъ... Вотъ въ это-то печальное для полоцкой области время и получило окончательную свою редакцію преданіе о Рогнѣдѣ. Владиміръ нарушилъ право своей супруги Рогнѣды; онъ вполнѣ заслуженно подвергался мести этой полоцкой героини; онъ созналъ свою ошибку и выдѣлилъ ей съ сыномъ владѣніе, которое, въ силу этого выдѣленія, имѣть полное право на самостоятельное существованіе, независимое отъ кіевскихъ князей. Рогнѣда—это типъ гордой, независимой, сознающею свое достоинство женщины“.

...„Обратите вниманіе, продолжаетъ профессоръ, на ея гордый, полный достоинства отвѣтъ Владиміру, когда онъ хотѣлъ, послѣ своего крещенія, выдать ее замужъ за кого-нибудь изъ своихъ приближенныхъ. Полоцкое преданіе выдвигаетъ еще рѣзче превосходство своей героини надъ кіевскимъ княземъ, выставляя ее болѣе проникнутой христіанскими идеалами, чѣмъ самъ князь“.

¹⁾ «Нѣсколько соображеній по вопросу о князѣ Турѣ». Кіевская Стар. за 1891 г., октябрь, стр. 66.

Межу тѣмъ выше, при разборѣ первыхъ двухъ составныхъ частей повѣсти о Рогнѣдѣ, я съ своей стороны указалъ, что у этой „гордой, независимой и сознающей свое достоинство полоцкой героини“ нѣтъ ничего своего, собственного, а все рѣшительно: вѣшній видъ, нарядъ, обстановка, рѣчи и поступки—все это чужое, заимствованное, чрезъ посредство еврейскихъ книжниковъ, то у круглой сиротки изъ Лациума, то у жены начальника тѣлохранителей фараоновыхъ, то у іерусалимской, времень Соломоновыхъ, почетной гражданки. Теперь же я долженъ прибавить, что и „гордый, полный достоинства“ отвѣтъ героини Владиміру придуманъ не самимъ авторомъ разсказа, собственнымъ умомъ, а вычитанъ, — какъ это ни покажется невѣроятнымъ,—изъ Талмуда, гдѣ повѣствуется, что вдовѣ умершаго во 2-мъ в. по Р. Х. знаменитаго законоучителя Элазаря, сына Симона бенъ Йохай, коллега его предложилъ свою руку и сердце, но та отвергла предложеніе, пославъ сказать сватовавшемуся за нею рабби: „сосудомъ, служившимъ во святомъ храмѣ, нельзя пользоваться для профанныхъ цѣлей“ ¹⁾). Варіантомъ этой поговорки служить весьма употребительная въ талмудической письменности однородная паремія: „Во святомъ должно восходить все выше, а не спускаться внизъ“, или, по нѣмецкому переводу составителя одного талмудического фlorilegia: „Im Heiligen muss man immer hohher hinauf, aber nicht hinuntersteigen“ ²⁾),—что въ нашемъ разсказѣ передано словами: „яко не въсхощетъ со высоты на нижняя съступити“.

Что же касается эпизода съ младенцемъ Ярославомъ, упражняющимся въ элоквенції, то, какъ мы уже видѣли выше, 11-ти мѣсячный ребенокъ Потифара также дебютируетъ въ роли оратора; между обоими малютками разница лишь та, что сынъ египтянки уличаетъ свою мать во лжи и клеветъ на Іосифа; нашъ

¹⁾) Талмудъ вавилонскій, трактать Бава-Меціа, листъ 84б.

²⁾) „Rabbinische Blumenlese“ von Leopold Dukes. Leipzig, 1843, p. 210, № 508.

же Ярославъ, наоборотъ, расточаеть Рогнѣдѣ изысканѣйшія похвалы за ея доблести. Да и вообще въ еврейской легендарной письменности не рѣдкость встрѣчать разсказы о младенцахъ, держащихъ рѣчи, какъ взрослые люди. Въ одномъ апокрифическомъ сказаніи, проникшемъ, впрочемъ, въ еврейскую литературу изъ арабской, выставляется даже такой диковинный фактъ, что Іисусъ, сынъ Сираха, явившись въ свѣтъ со всѣми зубами во рту, непосредственно послѣ своего рожденія уже поучалъ свою мать, объясняя ей: кто онъ, откуда происходитъ, какъ его зовутъ и что онъ будетъ совершать¹).

Наконецъ, и самое имя Анастасіи, данное Рогнѣдѣ при постриженіи, имя, конечно, присочиненное, такъ какъ выдумкою является и весь разсказъ о принятіи послѣднею монашества, даетъ нѣкоторое основаніе заключать, что сочинитель разсказа, христіанинъ, находился все-таки подъ вліяніемъ еврейскихъ религіозныхъ идей и традицій. Выше мною приведены были случаи и поводы, когда въ библейскую эпоху имена людей подвергались видоизмѣненіямъ или перемѣнамъ на другія. По воззрѣнію же талмудистовъ, перемѣна имени способствуетъ отвращенію назначенного уже человѣку свыше бѣдствія, но при условіи, какъ объясняютъ kommentаторы, если получающій новое имя даетъ внутренній обѣтъ стать инымъ человѣкомъ, оставить свои прежніе грѣхи и воскреснуть для новой жизни. Отсюда у евреевъ пошло обыкновеніе при совершеніи молитвы о выздоровленіи тяжко больного давать послѣднему новое имя, въ предположеніи, что больной приметъ означенный обѣтъ²). И вотъ, Рогнѣдѣ, посвятившей себя новой жизни и давшей монашескій обѣтъ, авторъ нашего разсказа полобралъ самое подходящее имя — Анастасія, воскресеніе, возрожденіе.

Замѣчу еще, что вымыселъ, будто Рогнѣда кончила жизнь въ монастырѣ, въ разлученіи отъ мужа, могъ и самъ по себѣ

¹⁾ Сборникъ: *Beth ha-midrasch*, изд. Іеллинека, вып. VI, стр. XI.

²⁾ См. I. Hamburger: *Real-Encyclopaedie f. Bibel und Talmud*, II, p. 837.

июнь. 1907.

7

возникнуть подъ вліяніемъ разсказа 2-ой книги Царствъ обь участі наложницъ Давида. Послѣдній, ставъ, послѣ войны противъ сына своего Авессалома, снова царемъ и возвратившись въ Іерусалимъ, „взялъ десять своихъ наложницъ, обезчещенныхъ Авессаломомъ, и помѣстилъ ихъ въ особый домъ подъ надзоръ и содержалъ ихъ... И содержались онъ тамъ до дня смерти своей, живя, какъ вдовы“ ¹⁾). Естественно, что и повѣсть о Рогнѣдѣ, обезчещенной, по совету Добрыни, самимъ же Владиміромъ, должна была завершиться подобнымъ, хотя, само собою разумѣется, значительно видоизмѣненнымъ, финаломъ.

Г. Барацъ.

¹⁾ II Царствъ, XX, 3.

Секретні циркуляри правительства їа Кубаї.

В архівах кубанського (бувшого чорноморського) козачого війська, що таять в собі чимало цікавих матеріалів для історії запорожських козаків, особливо в період після зруйновання Січі в 1787 р. і переселення частини запорожських козаків на Кубань, попадаються досить часто так звані «секретні» предписання, циркуляри і «письма» вищого правительства місцевим агентам його на Кубані. Здебільшого такі «секретні» пашери урядові становлять собою копії циркулярів міністерства внутрішніх справ, видаваних з приводу ріжних подій політичного характеру або в цілях «пресв'чення зловредної крамолы» внутрі імперії. Іншіж «секретні» папери видавались *ad hoc* і мали на увазі боротьбу з крамолою спеціально на Кубані. До таких паперів належать між іншим і оці три, повний текст котрих ми подаємо з оригіналів, задержуючи навіть орфографію їх.

1) «Господину Исправляющему должность Наказного Атамана Войска Черноморского.

г. Генералъ-фельдмаршалъ князь Паскевичъ-Сривинскій сообщилъ г. Министру Внутреннихъ дѣлъ, что Его Свѣтлость получилъ свѣденіе, будто въ недавнемъ времени прислано изъ Парижа въ Krakowъ значительное число книгъ, изданныхъ на французскомъ языкѣ Abbatomъ де-ла-Менне и переведенныхъ на Польскій языкъпольскимъ мятеjhникомъ Яловицкимъ¹⁾ для распро-

¹⁾ Вѣроятно сочиненіе подъ заглавiemъ „Pardes dun cgypt“ и другого, служащаго продолженіемъ первому.—Виноска належить циркулярові. С. П.

страненія оныхъ въ царствѣ Польскомъ и Россіи, присовокупивъ къ тому, что о непропусканіи означенныхъ книгъ въ предѣлы Царства Польскаго распоряженіе сдѣлано.

Г. Министръ Внутреннихъ Дѣлъ, сообщивъ о семъ г. Министру Финансовъ для принятія мѣръ, чтобы означенныя книги на Французскомъ и Польскомъ языкахъ изданныя, пе были по-границыми таможнями пропускаемы въ предѣлы Россіи и увѣдомляя о семъ г. Областного начальника отъ 29-го минувшаго октября № 6141 просить сдѣлать распоряженіе, чтобы означенныя книги ни подъ какимъ предлогомъ не были впускаемы изъ за границы въ Кавказскую область, а равно и обращаемы въ публикѣ и въ книжныхъ лавкахъ.

Для надлежащаго по сemu исполненія по ввѣренному Вамъ Черноморскому войску, я покорнѣйше Прошу Ваше Превосходительство сдѣлать немедленное надлежащее распоряженіе.

Исправляющій должностъ Областного начальника Генераль-майоръ баронъ Таубе. Ставрополь 28 ноября 1834. Общее управліе Кавказской области».

Одержанши «предписаніе» ген. Заводовський видав відповідного наказа військовій канцелярії Чорноморського війська, яка повідомляла його в декабрі 1834 року (№ 27,057), що иено «разосланы при указахъ сей канцелярії во всѣ войска сего земскіе сыскные начальства и Екатеринодарскую Градскую полицію ко-піи съ величиемъ каждому, о учиненіи по предмету сemu подлежащаго исполненія сдѣлать распоряженіе (Дѣл. Нак. Атам. Черномор. коз. войска. Общ. оп. 1439 св. 101 за 1834 г.).

2) Конія съ предписанія Намѣстника Кавказскаго къ генераль-лейтенанту Заводовскому отъ 1-го апрѣля 1848 года № 185. По случаю произшедшихъ въ Европѣ политическихъ событий, я призналь нужнымъ обратить вниманіе Вашего Превосходительства на слѣдующія обстоятельства.

Нѣть сомнѣнія, что революціонные комитеты, какъ въ Парижѣ, такъ и въ другихъ мѣстахъ будуть теперь еще болѣе прежняго дѣйствовать и заниматься пропагандою, посыпать эмисаровъ для дѣйствія по ихъ предположенію, между прочимъ и на умы

поляковъ, на Кавказѣ находящихся, даже сносясь, есть ли возможность къ тому представится, съ непріятелями нашими въ горахъ, такъ какъ лучшій путь для таковыхъ посланныхъ, дабы избѣгнуть европейскаго надзора, представляется черезъ Персидскія и Турецкія владѣнія, и нѣкоторые изъ подобнаго рода эмиссаровъ могутъ надѣяться пробраться къ намъ совершенно скрытно, другіе же могутъ явиться съ паспортами, то я по предмету сему надлежащее распоряженіе по границѣ сдѣлать и сносясь съ посольствами и консулами нашими въ сосѣднихъ къ нашему краю державахъ, долгомъ моимъ считаю покорно просить Ваше Превосходительство, не оставить и съ Вашей стороны сдѣлать распоряженіе къ бдительному надзору за всѣми проѣзжающими въ настоящее время въ край нашъ иностранцами какой бы націи они ни были, въ особенности есть ли о подобныхъ лицахъ будетъ извѣщеніе отъ пограничныхъ нашихъ властей, о чёмъ отъ меня писано симъ послѣднимъ. На сей конецъ не оставьте предписать всѣмъ, кому признаетъ нужнымъ, дабы они имѣли самое бдительное наблюденіе за дѣйствіями, сношеніями и образомъ мыслей всѣхъ пребывающихъ уже у насъ и вновь прїезжающихъ иностранцевъ, донося для выигранія времени вмѣстѣ и мнѣ и Вамъ о послѣдствіяхъ своихъ наблюденій».

Одержанши «предписаніе» ген. Заводовскій переслав кошю його *секретно*—«Временно Командующему Черноморскою Кордонною линіею для свѣденія и зависящаго распоряженія». Само собою зрозуміло, що «зависящія распоряженія» було зроблено.

3) *Отъ Наказного Атамана № 66. 20 іюня 1843 года:*
Секретно. Екатеринодарскаго округа, Окружному съскному начальнику Есаулу Бѣднягину. — Шефъ жандармовъувѣдомилъ Господина Военнаго Министра, что отъ партіи Чарторижскаго, въ Парижѣ, будетъ отправленъ въ числѣ прочихъ эмиссаровъ Раевскій, изъ Константинополя на Дунай къ некрасовцамъ съ приказаниемъ обѣхать ихъ земли и войти съ ними въ сношеніе. Получивъ объ этомъ по секрету предписаніе генералъ-отъ-кавалеріи адютанта князя Чернышева, отъ 1-го сего іюня за № 277 я строжайше предписываю Вашему благородію принять всѣ за-

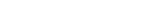
висяція м'єры, если бы упомянутый эмиссаръ Раевскій появился и здѣсь, и о послѣдующемъ мнѣ донести, имѣя это въ строжайшемъ секрѣтѣ».

Також секретні «предписанія» послано було і окружним начальникам таманського та ейського округів, де жила більша частина некрасовців, що після еміграції з Дунаю на Кубань увийшли в склад так зв. Азовського козачого війська.

Аналогічного змісту циркуляра одержано було Наказним Атаманомъ Чорноморського війська і од Військового міністра «для принятія зависяціхъ м'єръ..., еслибъ упомянутый эмиссаръ появился между тѣми Некрасовцами, которые находятся въ составѣ Азовского козачьяго войска, прося при томъ, буде это случится, не оставить меня увѣдомить».

Із „дѣлъ“ Чорноморського козачого війська не видко, щоб еміссар Раевський приїздив на Кубань і увіходив в якісь стосунки з некрасовцями.

С. Петлюра.

Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях.

Порівняння смерті з весіллем, як відомо, являються загальними для всієї руської народної поезії і навіть для славянської. В українських голосіннях це порівняння розвито до широкової ступіні і йде рівнобіжно з порівнянням смерті і весілля у самому обряді погребу.

В погрібовий обхід, що правиться над дівчиною, вплітаються де-які живла з обходу весілля. Як умирас дівчина її одягають так, як це треба робити на весіллі; убирають у намисто, сережки, каблучку і перевязують руку рушником; голову її квіт чають, як і на весіллі; роблять гільце з сосни, уквитчанес квітками калини, барвінку, житом, просом та ячмінем, і становлять на столі. Гільце, як спустять дівчину у могилу, кидають туди ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погрібового походу, привязується рушник, а до корогов хустки. Дівчата, що несуть труну і віко од неї, перевязують собі руки низками красного намиста. Одному парубкові перевязують руку хусткою і одягають на перст каблучку: цей парубок заступає молодого¹⁾.

Отак ховають дівчину в де-яких місцевостях України. В «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Ю.-З. край»

¹⁾ Киевская Старина, 89 року, т. XXV.

погріб дівчини описується так: «Кочи виносять з хати померлу ю дівчину, то збирають дружок, старостів, бояр і свашку; усіх їх буває таке ж число, як і на весіллі. Тутечки ж роздають дарунки, що треба було роздавати перед тим, як йти до шлюбу. Мати померлої дівчини підзвіас до себе дружок і з плачем говоре до них такі слова:

Не привів мене Бог
Слухати веселі ваши чині,
Не дождала моя дочка
До свого весілля.
Проведите ж її, дружечки,
До темної могили.
Нема у нас ні короваю,
Замість хусток даю вам, дружечки,
Воскові свічки в рученьки.
Запаліть ви їх і проводіть мою донечку»¹⁾.

Так обхід похорону дівчини має в собі живла весільного рітуалу,

Тепер обернемось до голосінь.

Мати обертається до померлої дочки:

Моя дитино, моя княгине!
Я тебе не ожидала
Так рено одружити.
Чужи матері дожидають
Та весело дружать.
А мені нема нікотою одради. (Милорадович).

¹⁾ Т. IV, стор. 709. Другі приклади з голосінь взяті із збірників: Милорадовича «Песни и обряды луб. у.», Малинка в „Этнограф. Обозр.“ 1898 р, Брайловського в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“ 1884 р. XII.

Таким чином смерть уявляється як заміжжа, але ж сумне.
Або ще такими словами мати висловляє свій жаль:

І дочко ж моя, княгине!
Де ж собі такого князя найшла,
Що ти мене не звіцала?
Чужі матері прибираються ок свадьбі,
А я цієї свадьби не ждала і пе прибралася.
На що ж ти мені таку сумну свадьбу зробила?

(Милорадович).

Моя дочко, моя княгинечко,
Та якого ж ти собі князя одібрала?
Такого тайногого, що й мені пе объявила?

(Милорадович).

Дівчата і парубки, що проводять небіжку на кладовище, це дружки і боярі: «Хоч би ж ти голову підняла подивиця, скільки у тебе дружок і бояр. Поїзд дорогий я тобі хоч тепер справлю», (Малинка).

Посаг ставиться навпроти хрестам і корогвам:

Моя й дочко, моя й княгинечко!
Як мені тебе забувать,
І відкіля мені тебе виглядатъ?
Що до людей з скринями та з перинами,
А до мене йдуть з хрестами та з корогвами.
Моя й дочко, моя й княгинечко!
Моя й дочко, моя й павочко!
Та люде випровожають дочок з дружками та з
буярами, —

А я вас тільки все випровожаю з хрестами та
з корогвами...

(Милорадович).

Молодим називають труну і могилу: «Доню, доню! Що ти наробыла! Яке ж твоє весілля невеселе... Зібрали дружечок для

плачу та голосу. Одружилась ти з ямою сирою, кришкою гробовою» (Брайловський).

Тако ж мати уявляє смерть сина як весілля:

Сину мій, князю дорогий!
 Сину мій, здоровя мое!
 Та люде дождають синів і невісток,
 А я тебе не дождала оженити, подружить.
 Невістки мої неубірані,
 Невістки мої несподівані!
 Сину мій, князю дорогий.

(Милорадович).

Сестра обертається до померлого брата:

Яке ж наше весілля,
 Братику, невеселе!
 Де ж твоя пара?
 Де світилки з дружечками?

(Милорадович).

Порівняння смерті і весілля мусило появлятись що разу при смерті дівчини та парубка, які вже незабаром повинні були одружитись. Ця думка мусила мати вплив як на обхід похорону, так і на голосіння, у яких вона і виразилась в відповідних формах.

Ми повинні признаги незалежність голосіння од обряду і навпаки, бо неможно домислитись, щоб, з одного боку, обряд впливав на голосіння пізніше, ніж сама думка порівняння смерті і весілля могла незалежно од обходу виразитись в голосіннях, і щоб, з другого боку, устні образи голосінь могли впливати так міцно на обряд після того, як вони вже цілком скомпонувалися, а погрібовий обхід ще ніяк не міг присвоїти елементів весільного рітуала. В основі обряду і голосінь лежить одна думка: замість весілля постав погрібовий похід, — і ця думка зрівняла

похорон і весілля і створила порівняння смерті з весіллям в голосіннях.

Таким чином в голосіннях це порівняння виявилося не під впливом обряда, а є самостійній образній спосіб («изобразительное средство»). Образна доцільність цього порівняння у тім, щоб живійше і яскравіше висловити думку про лиху долю, що спіткала дівчину чи парубка, яким треба було вже йти до шлюбу, а не в яму, за для яких дружки повинні були б співати веселі пісні, коли це над їми співають сумні. Думка, що смерть спіткала не-біжчика чи небіжку дуже заздалегідь, доконче повинна була на-вести на це порівняння, яке зміцняє значіння самої думки. Так і Владімір Мономах, жалуючи о смерті своєго сина в листі до Олега Рязанського, нагадує весілля сина і каже, що синову він обняв би і оплакив би її весілля їх замість весільних пісень.

Владимір Данилів.

БІБЛІОГРАФІЯ.

*A. С. Пругавинъ. Монастырскія тюрьмы въ борьбѣ съ сектанствомъ.
Изд. «Посредника». Второе изд., дополненное. Москва 1907 г. стр. 208.*

Цінна праця д. Пругавіпа досить відома широкому колу громадянства вже з першого видання і з тих окремих частин ї, які в свій час дрюковалися до російських журналах. Зъєднані до купи в одну книжку вони становлять собою прецісавий, опертий на офіціальні документи і власні спостереження автора, матеріал для характеристики християнської чистоти російської офіціальної церкви і тих прийомів, до яких вона зверталася в своїй невисипущій боротьбі з вільною релігійною думкою. Факти, зібрани д. Пругавіним, промовляють сами за себе і цілком справдують ту характеристику, яку зробив нашій церкві ще Герцен, коли назвав її «азіатською церковью, всегда коленоисклоненной передъ свѣтской властью». Для того, щоб доказати фактичну правдивість такої характеристики, д. Пругавін вживає такого методу: він піводить досить багато ілюстрацій політики вищих церковних сфер православних до «инако мыслящихъ», користуючись здебільшого точними цітатами і витягами церковно-судових та урядових наказів, пост�цов і секретних паперів. Додавати після таких цітатів ще й від себе щось було б зайвив: витяги з урядових паперів так красномовно за себе промовляють, так виявляють справжню природу інквізіційної церковної політики до сектантів, раскольників і взагалі «инако мыслящихъ», що ширпа характеристика цієї

політики мало що внесла б нового в справу. Хоч автор в своїй книжці, характеризуючи політику православної церкви до сектантів та раскольників взагалі і ролю монастирських тюрем в цій справі з окрема, бере здебільшого факти з «руssкаго» життя, але подекуди згадує і такі, що мають те чи інше відношення і до України. Через це його праця має певний інтерес і для українського історика. В ній він знайде відомості що до переслідування церковною владою українських сектантів. Правда, відомості ці не численні, деякі з них занадто ляпідарні, уривчасті, але коли пригадати, що історія церковних переслідувань на Україні, так само як і в Росії, сливе нерозроблена, то і ці коротенькі відомості набувають певної ваги і значення. Сектанство серед українців в формі штунди, баптизму то що, досить помітне явище. І коли ми де що знаємо про догматичний бік цих релігійних явищ, то та сторона з життя наших сектантів, про яку згадує між іншим д. Пругавін, а власне переслідування їх з боку церковної і урядової влади, муки сектантів «за віру»—сливе цілковита *terra incognita*, що вимагає до себе пильної уваги з боку наших дослідників.

Згадуючи про численних «мучеників за віру», що загинули в монастирських казематах Соловецького та Суздалського монастирів д. Пругавін згадує в своїй книжці між іншим і про тих мучеників, які попали сюда з ласки уряду за провини політичного характеру. Серед цих мучеників с де кільки душ і з України. Закинуті в холодну країну політичні в'язні з України, по словам д. Пругавіна, терпіли особливі муки: звиклі до південного неба, до теплої погоди, вони в нових кліматичних умовинах зустрічали постійні тумани, холодне безлюдне море, довгі полярні ночі, сувору зіму, жорстокі морози і вохкість. Під впливом цих кліматичних умовин життя українських в'язнів ставало ще більш несчастним і страдальческим. Як відомо, в казематах Соловецької монастирської тюрми біля 16 років мучився останній кошовий Січі Запорожської Кальнишевський. Слідком за д. Колчіним д. Пругавін подає в своїй книжці легенду про збудовання окремої тюрми для вартових солдатів та офіцерів, звязану з іменем

Калишевського.—Як висидів він в тюрмі аж цілих 16 років. виявилося, що він ці в чому невинний. І от, оповідають, що царь, увільнивши Калнишевського, захотів ч. п. нагородити його за ті муки, які він перетерпів і звелів запитати його: чого хоче він собі в нагороду?

— «Старим я став, — одповів Калнишевський, світська шаноба мене вже не вабить, багацтво міні не потрібне, не прожити міні й того, що маю... Коли ж царь-батюшка хоче мене нагородити, то нехай збудує він для злочинців справжню тюрму, щоб не мучились в душних казематах фортеці, як я» (стр. 97). Як відомо Калнишевський і помер в Соловецькому монастирі. Певно там помер і студент Київського, а потім Казанського університету *Юрій Андрушевський* (з полтавських дворян). якого, з волі імператора Миколи I, в 1850 році заслано було сюди «за вредный образъ мыслей и злонамѣренныя сочиненія». «Судя по тому, какъ д. Пругавинъ, что при обыскѣ у него найдены были разныя «бумаги и стихи мятежнаю содержанія, имѣвшія цѣлью возстановленіе малорусской народности», можно думать, что Андрушевскій принадлежалъ къ партіи Украинофиловъ» (?). Зачисляючи Андрушевського до партії «украинофиловъ» д. Пругавинъ, очевидно, не звавъ, що несчастний студент-українець був діяльним членом Кирило-Мефодієвського братства і з поміж інших членів останнього поніс ледве чи не найтажчу кару за «вредный образъ мыслей».

С. П—ра.

В. Чернышевъ. *Законы и правила русского произношения. Звуки. Фонмы. Ударение. Опытъ руководства для учителей, чтецовъ и артистовъ.* Варшава 1906.

Автор свій «Опти» призначає між іншим і для учителів. Знаючи з практики, як трудно в росийській школі вчити мові українських дітей, ми з цілком зрозумілою цікавистю перечитали брошурку д. Чернишева про «законы—правила» росийської мови. Перечитали і нашли тільки ще раз здійснення,

того, що всім уже відомо про педагогичну вартість науки чужою мовою по наших школах. Але можна зробити ще один дуже цікавий висновок з цієї книжки. Не кажучи вже, що існують дві окремих мови—українська і російська, ця остання ще навіть діференцірується на дві—скажати-б—північно-російську і південно-російську. В устах навіть освіченого українця російська мова далеко не те саме, що в устах тих, кому вона рідна. Для доказу можемо навести з брошури Чернишова початок байки Кривого «Котель и горшокъ». Переписуєм цілком точно:

Катёлы гаршокъ.

Гаршок скатлому бальшую дружбу съвёл:
Хатэ и пьянатыней пародью катёл,
Но вдрожби што защёт? Катёл гарой засвата,
Гаршок скатлому запынибрата;
Другбездруга аней нимогут быть никак;
Сутрадавечира друждрогым нираздлучна,
Иуагнай им побрысь скучна;
Ислобым вмёсты фсякий шак,
Псычиға, ипышачяк... (ст. 44).

Ось мова, жива мона, а не та, що записана у книжці німими значками, котрі як уміш, так і читай. Цю живу російську мову з трудом розуміє освічений українець, хоч-би учитель російської мови. Бо кожен українець каже: «И съ очага, и на очагъ» (так як написано, г—мягко), а не «исычиға, инычақ». «порознь», а не «побрысь». Звичайно, як можна навчитись вимовляти по французьки, так-можна й по російськи.

Може є такі українці gente, що живучи з малку по великих містах, і виучуються говорити добре по російськи; але скільки нам приходилося слухати, то потуги українця говорити чистою російською мовою роблять з цеї чудової в устах росиянина мови—щось занадто дике для вуха й неестетичне. Тим-то інтелігентні зденаціоналізовані українці говорять все таки, коли можна так

висловитись, якоюсь *своєю* російською мовою, котра інча ніж дійсна російська. Подібно до цього вийшло б дві інчі мови, якби став читати англійську книжку по правилах латинської правописи. Та ѿ чи може ж бути інакше? чи може 100 міліонів люду говорити однією мовою?

Діференціація російської мови заходить не тільки в вимові й «удареніяхъ», але і «въ формахъ». Звичайно доводиться чути той аргумент проти «українофиловъ», що літературна російська мова зложена, мовляв, з елементів усіх «руssкихъ парѣчій», при чім люблять вказувати на Гоголя; однаке тільки вказують, бо ніхто не довів (та ѿ не доведе), що Гоголь зробив російську мову зрозумілою українцям; українські слова, що є в Гоголя, так і зостались українськими, в російську мову не війшли.

Але в своїх перших творах Гоголь дійсне почав ту діференціацію *форм і характеру* російської мови, про котру згадано вище. Та чи потрібна-ж ця діференціація хоч-би для самих росиян?

А наші діти так «діференцірують» російську мову по школах, що напевно росиянин не зрозумів-би своєї рідної мови з їх уст, як не зрозумів-би француз фрази: «е вуаля ту сон пекеш (bagage)», котру ми чули од його великого велета.

Книжка д. Чернишева сама по собі щікава, написана з добрим знанням діла; поради його для учителів, читальників і артистів мають павне значення, але для учителів на Україні—виглядають якоюсь гіркою іронією.

М. Кр - ський.

ПО ЖУРНАЛАХ.

„Записки Наукового Товариства імені Шевченка“, т. LXXVI,
випуск II за 1907 рік.

Д-р Іл. Свенціцький «Архангелови вющання Marii» i
благовіщенська містерія. (Проба історії літератуної теми) ст.
5—38. Автор взяв темою для своєї студії дослід над одною з
найцікавіших тем християнської літератури, «що злучила в собі
месіянізм старого і нового завіта в одну нерозривну щільність»,
про т.зв. благовіщення. Цікавлячись більше долею самої літе-
ратурної теми, д. Свенціцький звертає більшу увагу на ІІ зміст,
піж на звязані з нею історично-бібліографічні питання, і притому
обмежується поки що памятками літератури славянських народів.
Перший розділ студії присвячений Благовіщенню в канонічних і
апокріфічних текстах та гимнології, другий обговорює звязь зраз-
ків благовіщенської гимнололії з благовіщенськими «Словами»,
спеціально з «Словами» Івана Златоустого. До статі при-
лучено текст одного богословичного «Въщанія» з рукописного збір-
ника поч. XVI століття. На прикінці статі подано огляд і харак-
теристику «Въщаній».

Д-р. Іван Франко. Студії над українськими народними
піснями. (ст. 39—63). В цім продовженні своєї інтересної істо-
рично-літературної студії д. Франко обговорює в окремих моно-
графійках такі пісні: Плач невільниць, Степова сторожа, Смерть

июнь. 1907

8

козака в степу, Смерть королевича в битві з турками, Викуп із неволі, Пісня про Байду, уривки пісень про татар і турків.

Філ. Колесса. Ритміка українських народних пісень. (ст. 64—116). В п'ятому розділі своєї обширної праці д. Келесса зупиняється над відношенням української народної ритміки до книжної версифікації. (Поетична форма дружинно-лицарської поезії в порівнанню з формою билін, духовних стихів і дум. Греко-славянська версифікаційна теорія. Вірші вільного розміру. Розвій правильного силабічного стиха в книжній поезії середньої доби. Співанники з першої половини XVIII стол. Давніна її оригінальність силабічного стиха в українській народній поезії. Найдавніші записи укр. народних пісень. Старинність 12-складового розміру в народній поезії сербо-хорватів звідки взялась форма укр. народ. дум. Елементи укр. народної поезії і ритміка в пісенний і віршевий літературі ХVІІІ і ХVІІІ ст. Тонізація силабічного стиха. Про візантійське походження форми щедрівок.

Богдан Бучинський. Кілька причинок до часів великого князя Світргайла. (1430—1433). ст. 117—142. На підставі нового документального матеріалу, який тутаж опубліковується (грамота Світргайла в справі литовсько-польського з'їзду, 1430 р.; грамота Світргайла, що ствержує перемир'я його з королем Ягайлом, 1431 р.; грамота короля Ягайла до землі Луцької, 1432 р.; лист Жигімунта Кейстутовича до кор. Ягайла в справі влучення Світргайла до Ясеницького перемиря, 1433 р.). подає автор нові причинки до досить темного досі питання про обставини, при яких Світргайло зробився великим князем литовським з малозначного сіверського князя.

Іван Кревецький. Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX стол.—Ст. 143—155. Історія однієї з інституцій кріпаччини—т. зв. помічних днів, які мусили віддавати кріпака на услуги панам в часі жнив і сінокосів. Автор оповідає про практичне уживання цієї інституції в житті галицького селянства од 1786 до 1846 рр.

У відділі *Miscellanea* уміщено замітки: 1) Петро Дорошенко і Крехівські василіяне—Ф. Голійчука 2). Нові звістки про запо-

рожську оселю на Угорщині—Г. Стрипського 3). Петро Головський—(некролог)—М. Грушевського.

В «*Науковій Хроніці*» обговорено 14 українських журналів і часописів за 1906 рік. У відділі бібліографії подано рецензії на 25 наукових публікацій в мовах: українській, російській, польській і німецькій.

Літературно-Науковий Вістник, кн. V за май.

В науковопубліцистичній частині уміщено статті:

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. ст. 225—237. Автор має на меті подати нарис економічної історії України XVI століття—одного з найшкавіших часів нашої історії, особливо багатого в порівненні з попередніми віками на документальні джерела. В V книзі журнала надруковано вступні уваги автора про характерні риси XVI століття з економічно-сусільного погляду і розділ про хазяйство попередніх віків на Поліссі, Волині й Подніпров'ї.

Л. Старицька-Черняхівська. Свято української сцени. ст. 299—306 Ювілейна сильветка з приводу 25-ліття діяльності Миколи Садовського. Кілька споминів, каротенька характеристика і опис ювілейного свята в Київі 30 априля.

М. Грушевський. На українські теми. Гріхи наші. ст. 324—330. Про хиби українського громадянства: брак енергії, самоповаги, брак свідомості своїх національних обовязків. Яко наслідок цього—малий розвиток національної культури і нехтування українством з боку чужих людей.

С. Єфремов. Відгуки з життя й письменства. Про казку-безконешник. ст. 334—339. Стаття з приводу росправи д. Нечуя Левіцького, дрюкованої в нашому журналі. В своєму публіцистичному запалі д. Єфремов не скрізь додержує об'єктивності і, наприклад, докоряє нашу редакцію за думки д. Левіцького, хоча редакція виразно застереглася, що не поділяє всіх думок д. Левіцького. Д-ій Єфремов гостро виступає проти д. Левіцького,

вважаючи його міркування про мову української преси безпідставними й неоправданими, а саму статю—нетактовним вчинком з огляду на сучасний момент нашого громадського життя.

M. Лозинський. З австрійської України. ст. 340—356. Нарис передвиборчої кампанії галицьких і буковинських українців при виборах до нинішнього австрійського парламенту, на підставі нового закону про загальне виборче право. Автор роскриває дуже несимпатичну діяльність клерикальних галицьких кругів з вищими представниками духовенства на чолі.

Przeglađ Historyczny. Том IV, випуск 2-й (март—апрель).

Al. Jabłonowski. Zasiedlenie Ukrainy. Ст. 221—230. Стаття польського історика написана з приводу вихода в світ VII-ої частини III тому «Архива Юго-Западної Россії», що містить акти про заселення правобережної України в XVI—XVII віках, і присвячена полеміці автора з проф. Володимирським-Будановим, який зредагував цей том Архіву і додав до нього свою передмову. Полеміка ця являється продовженням того спору між обома вченими, який завязався ще в початку 90 років після надруковання I-ї і II частин VII тому «Архива». Д-р Яблоновський, високо цінячи наукову вартість праці проф. Володимирського-Буданова, не згожується з його думкою, що заслуга в надзвичайно швидкому заселенню українських степів в початку XVII століття належить самій українській людності, яка тікала од кріпацьких порядків західної України й Полісся на безмежні простори вільних степів по обох берегах Дніпра й по Бугові. На думку д. Яблоновського, нечуваний зріст заселення України починаючи з XVI століття був ділом не якоєсь одної частини людності, але скомбінованої співучасти—з одного боку королівських старостів і магнатських осадців, а з другого—самодіяльності самого українського народу. В кінці своєї статті д. Яблоновський зазначує наукову об'єктивність праці проф. Володимирського-Буданова його прихильність до свободи наукового дослідіа.

«Вылое», книга IV—V, апріль і маї.

В статї (кн. IV) «*Къ вопросу о переговорахъ «Исполнительного Комитета Народной Воли» съ «Добровольной охраной» В. Дебагорія-Мокрієвича*» є кілька споминів про Драгоманова. До автора, Драгоманова і П. Лаврова звернувсь 1882 р. агент «Добровольної охра́ни», щоб за їх посередництвом заявяти зносини з грізним «Ісполн. Ком.». До Драгоманова і Лаврова звернулись через те, що обох уважали «найбільш видатними репрезентантами закордонної нашої преси». В помешканні Драгоманова і познайомивсь агент «Добровольної охра́ни» з Деб.-Мокрієвичем. Через чотири роки після цього Деб.-Мокр. жив у Женеві і ще близче зійшовся з Др—вим: «я близько зійшовсь і полюбив Михайла Петровича Драгоманова. Один час трохи не кожного дня, як тільки дозволяла погода, він з своїм п'ятілітнім синком, а я з своєю тоді ще зовсім малою донькою на руках або в колисочці виходили на прогулку і гуляли по околицям Женеви. Бесідник він був на вдивовижу, завдяки своїй велітенській пам'яті і великим знанням; що разу можна було почути від його щось нове; завжди чурівноважений, бадьорий, він викликав такий самий бадьорий настрій і в інших, з ким здібався». Драгоманов був у тісних стосунках з видатнішими російськими революційними діячами за кордоном і завжди був в курсі революційного руху.

В статї Ю. Лавріновича «*Въ архангельской ссылке*» (ст. 259—290) згадка про заслання в архангельщину Ів. Труби (українського письменника): «за часів панування при Сіпягині та міністрові народної просвіти Боголепову аракчеївщини, коли непокірних студентів «втихомирювали» солдатчиною і засланням до Сибіру, І. М. Трубу було заслано разом з ще кількома студентами до Іркутської губ. Все громадянство було обурене тоді цією безглуздою жорстокістю уряду, що думав такими способами втихомирити визвольничий рух. Глухе незадоволення громадянства примусило уряд скасувати цей безглуздий наказ і засланим студентам було дано «прощення». Повідомити про це засланих

студентів було доручено князю Святополк.-Мірському, тоді товаришові міністра внутрішніх справ. Але місія його скінчилася невдачно: студенти не тільки не покаялись, але й не приняли прощення і взагали ще захтіли навіть балакати з вельможним гонцем. Однаке всіх їх повернуто до Росії, і над деякими найбільш яспокірними вчинено поліційний догляд. Між цими останніми був і І. Труба, якого повернуто з Верхнєудінська до Полтави. Тута він довго але безрезультатно шукав роботи: куди тільки він не звертався, скрізь поперек шляху ставали жандарські влади, неначе б помощаючись за його сибірські «дерзості». І ось саме серед цієї боротьби за існування, боротьби з зліднями, що напосідали з усіх боків, д. Трубу несподівано заарештовано і вислано етапом до Архангельщини; жадних обвинувачень йому не зроблено, на допит ніхто його не кликав і, таким чином, він навіть і не довідався про причину свого нового заслання. Тільки після смерті Плеве виявилося, що ніяких причин для заслання не було, і д. Трубу визволено і навіть прийнято після повороту до Петербурга до технологичного інститута. Кур'язно, що свідоцтво про благонадійність видав д. Трубі той самий департамент поліції, який в 1903 році звелів заслати його до архангельської губернії».

В V книзі передрюковано з «Матеріаловъ для історії рус. соціально-революціонного двіженія» біографію Гр. А. Попка, писану Р. Стеблін-Каменським. Попко був українець, родом з Кубані, куди його дід переселився з Полтавщини (дядько Попка — автор книги «Черноморські казаки въ ихъ гражданскомъ и общественномъ быту» — перша історія кубанських козаків).

В 1876 році Попко їздив за кордон і побував, між іншим, у Львові, де влаштував справу перевозу книжок з за-кордону. Саме тоді арештовано у Львові Павлика, Ястрембського, Ляхоцького та інш., але Попко встиг виїхати і счастливо переправити транспорт книжок. В Київі Попко вбив барана Гейкінга. Попереду мирний пропагатор-ідеаліст Попко зробився переконаним терористом. Вже він 1885 року на каторзі, прикутий до тачки.

В тій же V книзі надруковано бібліографічну замітку В. Батуринського про «*Кобзарь*» Т. Шевченка нового петербургського видання.

„Русская Мысль“. Кн. V. за май.

A. И. Лотоцкий. Демократическая литература (Сто лѣть развитія новой украинской литературы). Ст. 1—26. Автор статьи подає докладний нарис еволюції українського письменства од Котляревського до наших часів і зазначує демократизм, яко основу рису, властиву всім видатнішим українським письменникам. «Демократичний напрямок — це та найхарактерніша ріса, якою одзначається українська література серед інших літератур. Такої близькості до народного духу, такого реального змалювання народного життя і всестороннього освітлення народних інтересів, такої гарячої апології народних прав не можна знайти ні в одній з європейських літератур, окрім хіба російської, яка все ж таки мусить уступити пальму першинства нашій таки літературі... Писати по українськи до останніх часів міг тільки той, хто почував, принаймні, стіхійну прихильність до народної маси, мовою котрої при цьому він послуговувався. Взагалі для української літератури силою річей витворилось таке становище, що вона, послугуючись мовою народних мас, натурально й служила їх інтересам». Характеризуючи окремі періоди в історії нового українського письменства, д. Лотоцький подає коротенькі характеристики поодиноких письменників: Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки, Шевченка, Костомарова, Куліша, Кониського, Ів. Левіцького, Мирного і цілого ряду молодших діячів української літератури.

Письма Гапона. Ст. 104 — 116. З цих листів Гапона до одної особи і коротенької передмови до них можно знайти деякі риси, що характеризують пок. Гапона, як українця. Кореспондент його характеризує Гапона, яко людину з «типовим українським темпераментом». Він дуже любив читати Шевченка в го-

лос або співати пісні на його слова. В листах Гапон вживає іноді українські слова і цитує українські пісні.

Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія. 1907. Май.

В. Г. Ляскоронскій. Русские походы въ степи въ удельно-въчевое время и походъ кн. Витовта на татаръ въ 1399 году. (окончаніе). Стр. 1—46. Порівнюючи татарські напади на Русь в XIII віці, що були підготовлені битвою на Кальці і закінчились погромом 1240 року, з татарськими походами XIV віка, коли битва на Ворсклі 1399 року послужила наче прелюдією до спустошення Київа Едігесем, автор приходить до висновку, що татарська тактика кінця XIV століття була повторенням погрому південної Русі в середині XIII стол. Аналізуючи русько-татарську боротьбу кінця XIV ст. д. Ляскоронський робить такі висновки: 1) Південна Русь і в XIV ст. терпіла напади кочовників, які напирали переважно на степову частину руської землі. 2) Для оборони од нападів робляться заходи ті самі, що й в попередні часи: укріпляється погранична лінія і заселяється вихідцями або в степів, або гірських країн Кавказу. 3) Колонізаційний рух степових вихідців на Русь має напрям в бік Подніпрянщини, а звідси на захід, на правий берег Дніпра, куди потроху пересувається центр ваги цієї колонізації. Сюди переходят з початку половці, а потім татари та інші вихідці з степів, що й утворюють оборонну лінію од Дніпра до границь Покуття. 4) Головними пунктами цієї колонізації являються міста Надніпрянщини, де Канів і Черкаси грають першу роль, дякуючи тому, що лежать на головнім шляху кочовникових переселень на Русь. Чезрез те завязуються постійні заносини з баєтъма пунктами дніпровського лівобережжа, особливо тих його частин, які мали спільні умовини бойового життя і давали од себе переселенців на правий беріг Дніпра. 5) Боротьба з татарами та бійка з ними виникають не тільки через причини політичного характера, але й економічного. 6) Найбільш значні бійки литовської Русі з татарами одбуваються коло важких у воєнно-політичному і еконо-

мічному відношенні пунктів, на перехрестю стратегічних і торгових шляхів. 7) Наслідком заходів з боку литовсько-руської держави в боротьбі з татарами було зміцнення і відступлення на південні пограничні з стопом оборонної лінії і, як результат цього, перехід під владу литовсько-руського князя приморського побережжя і затвердження його суверініта над більшою частиною південно-руських степів.

Исторический Вестникъ, кн. V. май.

B. Умановъ-Калугинскій. Два юбилея (М. К. Заньковецкая и А. П. Затиркевичъ). Стр. 550—461. Коротенькі біографійки і характеристика сценічної діяльності двох славних українських аристократок—Марії Заньковецької та Ганни Затиркевички-Карпінської. Стаття написана з приводу 25-літнього ювілею обох аристократок, який припадає на теперешній 1907 рік. Стаття написана надзвичайно тепло, з великою прихильністю до українського театра. Автор вважає, що „25-ліття двох великих аристократок, Заньковецької і Затиркевички, що минає цього року, 35-ліття Кропивницького, що минулося торік, ювілеї братів Тобілевичів (Садовського, Саксаганського, Карпенка-Карого), що напевне також відбулися, але промайнули незauważеними, неодмінно мусять бути зазначені чім-небудь загально-народним — підпискою для споруження чого небудь, якогось видання і т. і. Відгукніться, українці!» До статі додано дуже гарно виконані портрети М. Заньковецької і Ганни Затиркевич.

Нові книжки.

Алчевська Х. *Туга за сонцем.* Поезії. 1907 р. Москва 88 стор.

Будій А. *Мрії і дійсність.* Видання редакції „Рідного Краю“ Полтава. 1906. стор. 15.

Воронківский Иван. *Вирши.* Черниговъ. 1907 г. 32 стор.

Загірня М. *Як мужик двох генералів прохарчив. Дикий пан.* Дві казки Салтикова. Видав Б. Грінченко. У Київі стор. 22 д. 4 коп.

Задунайські Запорожци. В. Ческій, Спб. д. 15 коп. Ізд. Бerezовського. 1907.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. LXXVI. кн. II за 1907 рік. під редакцією **М. Грушевського.** Зміст: *Імаріон Свєнціцький*, „Архангелови вѣщання Марії і благовіщенська містерія“. (Проба літературної теми) (Кінець буде). 2). Д-р. *Іван Франко;* Студії над українськими народними піснями. VІІ—XІІІ., (далше); 3) *Філлярем Колесса.*, Ритміка української людової ритміки до книжної версифікації (докінченне)., 4) *Богдан Бучинський*, Кілька причиноків до часів вел. князя Світргайла (1430—1433)., 5) *Іван Кревецький*, Помічні дні. Причинки до історії панщини в Галичині в XІХ в. 6) *Miscelenea* а) Петро Дорошенко і Крехівські василиянини, под. *Ф. Галійчук*, б) Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині, под. *Г. Стріпський*. 7) Петро Голубовський. (некролог), под *Мих. Грушевській.* *Наукова хроніка:* Огляд часописів за рік 1906. Часописі українські, огляд Ів. Кревецького, Ол. Іванчука, Ів. Шпитковського й Ів. Крепякевича. (Літ-Наук-Вісник, Нова Громада, Вільна Україна, Зоря, Світ, Економіст, Промінь, Учитель, Католицький схід, Громадська Думка, Рада, Діло, Руслан і Буковина 8). *Бібліографія* 9) Оголошення.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. том XI під редакцією Івана Верхратського, д-ра Володимира Левицького і д-ра Стефана Рудницького. 1907 р.

Левіцький. М. *Оповідання* стор. 208. Київ. 1907. Ціна 50 коп. До збірника увійшли такі оповідання: Забув; Злочинниця; Порожнім ходом; Щастя Пейсаха Лейдермана; Перша льгота; Пенсія; Добре діло; Мана; Санітар; Тяжкий Хрест; Бувальщина; Просвітник; Негайна Справа; Соломонів суд; Правовий порядок; Експерти; Громадська справа.

Лунашевичъ И. *Малороссийскія сказки.* Вып. I, II, III, IV, V. Изд. Сытина, по 47 стр. ц. каждого выпуска 15 коп. Москва. 1907.

Обезпеченіе пахатной землей хозяйствъ Полтавской губерніи. Дополненіе къ материаламъ подворной переписи 1900 г. Гадячский уѣздъ. Полтава 1907 стр. 43. Даکіж самі „дополненія“ видано і по повітам: Кобеляцькому, Полтавському, Пирятинському, Переяславському, Прилуцькому, Миргородському, Роменському.

Обзоры текущей популярной литературы. Выпускъ II. 1907. ц. 15 коп. 28 стр. Издание Библиотечной комиссіи кievskаго общества грамотности. Киевъ.

Олена Пчілка. *Тарасове свято, оповідання.* Полтава. 1907. стр. 15 ц. 10 коп.

Мартос Сергій. *Бажання отця дьякона.* (оповідання) Полтава 1906. стр. 15 ц. 5 к.

Кобзи і Кобзарі—1) Відродження Кобзи—Олени Пчілки; 2). Музичні струменти на Україні—Миколи Лисенка 3) Кобзарі—М. Дмитрієва стр. 30 ц. 10 коп. Полтава 1907.

Мирний Панас. *Сон, різдвяна оповістка,* Полтава. 1906 стр. 15, ц. 5 коп.

С. Петлюра. *Українська соціал-демократична партія в Австрії.* Одбиток з журнала, Україна Київ. 1907.

Петров. Гр. Свящ. «*На Божій дорозі*», Переклали і видали В. П. та П. Юркевичі, Каменець-Подільській 1907. стр. 62, ц. 10 коп.

„*На Розсвіті*“ літературно суспільний місячник української молодіжі середніх шкіл., під редакцією Вас. Пачовського. ч. I за іюнь с-р. 24 стр.

„*Соціал демократ*“—орган Полтавського краевого комітету У. С. Д. Р. П. № 5 1907 р.

- Сумцов. М. проф: Леонардо з Винчи.** з 18 малюнками. Харків.
1907. 32 стр. ц. 25 коп.
- Свєнцицький Н. С.** Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей
въ 1-ю половину XIX ст. цѣна 1 руб. С.-Петербургъ.
- „Хлопська читанка“. Часть I. Зладив Козак Невмирака. Чар-
нівці, ц. 60 сот.
- Черкасенко С.** В старій гнізді. Драматичний нарис в 4 діях.
Полтава стр. 70. ціна 25 коп.
- Черкасенко С.** Весною—оповідання. стр. 15. Полтава 1907.
ц. 5 коп.
- Чекаленко Е.** Розмова про мову 16 стр. Київ, ц. 2 коп.
- Чернишевъ** Забытые труды К. Д. Ушинского стр. 36 С.-Петер-
бургъ ц. 20 коп.
- Чириковъ Е.** Въ сахарномъ королевствѣ. (По поводу Глуховскаго
процесса). Книгоиздательство „Рокъ“ Москва, 1907, стр. 40. ц. 10 к.
- Франко Ів.** Ліси та посновиска. Видання товариства „Просьвіта“
у Київі. ц. 3 коп. стр. 18. Київ. 1907.
- Яновська Л.** Поводатиръ. Етюд на одну дію. Серденку золотому
від серденка щирого. Жарт на 1 д. Київ. 1907 р. 51 стр.
- Уставы учительскихъ організацій и просвѣтительныхъ обществъ
съ приложеніемъ свѣдѣній къ нимъ относящихся ц. 12 коп. Издание
журнала „Народный Учитель“. Кишиневъ 1907.

З українського життя.

З діяльності Української Трудової Громади Заснування „Українського Науковою Товариства у Київі. Урядові репресії над українською пресою.

Роспуск другої Державної Думи, що счинився наперекір «основним законам» російської держави, спинив корисну діяльність російського народного представництва а разом з цим спинив і діяльність окремих партійних фракцій парламента. Акт 31 с. р. застав Українську Трудову Громаду Державної Думи на дуже цікавому моменту її розвитку. Вступивши зараз після відкриття Державної Думи до ріжких парламентських фракцій українські посли згодом почали робити заходи біля організації окремої Української громади, головним завданням якої ставилось: оборона інтересів українського народу в російському парламенті і вироблення відповідних законопроектів в інтересах української території і людности. Платформа громади давала можливість вступати до неї членам ріжких парламентських фракцій, починаючи від соціал-демократів і кінчаючи кадетами. В свій час¹⁾ ми витали заснування спеціальної організації українських послів Державної Думи, визнаючи необхідність координованих виступів парламентських репрезентантів української людности в Державній Думі.

¹⁾ Див. „Україна“ ч. III. З українського життя, стр. 138—139.
июнь 1907.

На нашу думку така парламентська організація може успішно функціонувати тільки в межах національних домагань і в тих питаннях, які мають спеціальний національний інтерес для України. Українські посли, принаймні ті, що були в перших двох Державних Думах, не могли бути однаковими по своїм поглядам і належності до тієї чи іншої політичної партії. Являючись представниками ріжних класів і груп українського громадянства, проходячи в парламент під ріжними партійними прапорами і за допомогою ріжних виборчих елементів, українські депутати мусили боронити в Державній Думі інтереси цих елементів громадянства і виступати там під відповідними партійними прапорами. Само собою зрозуміло, що організація в парламенті ріжнородних по своїм політичним поглядам депутатів одної якоїсь нації водну парламентську фракцію з одною програмою політичною і тактикою являється річчю неможливою і не натуральною. Противне буде політичним *nonsens'om*. І із історії парламентського життя Західної Європи ми не бачимо прикладів такого «назаконного сожительства» ріжнородних політичних тіл. Коли ж і бувають виємки, то вони тільки раз можуть свідчити або про недовгочасність подібних комбінацій, або про штучність їх, викликану специфічними умовинами,—в першому і другому випадку вони виявлятимуть тільки власне безсилля і будуть свідчити про необхідність, в інтересах справи, більш природних групіровок і комбінацій. Кожна політична партія, так само як і парламентська фракція її в парламенті, має свою власну програму, має свою тактику і дісципліну. Проводити в життя програму своєї партії, триматись виробленої колективними зусиллями партійних членів тактики, підлягати партійній дісципліні являється обовязком кожного члена певної партії і, само собою зрозуміло, навіть тоді, коли він проходить в парламент депутатом. Парламентські ж організації, які ставлять свою метою з'єднати круг себе депутатів певної національності не тільки на національний платформі, а й на політичній, на грунті певних економічних і соціальних вимог, утворюють не можливі, не натуральні умовини для пове-

діння тих членів, які вступають в таку організацію. Вимагаючи від них підлягати партійній тактиці і дісціпліні вони разом з цим примушують їх на кожному кроці йти проти своїх власних переконань, проти виступів і тактики більш рідних їм по своїй програмі парламентських фракцій, хоч би ці й належали до інших націй. Казати про шкоду такої поведенції депутатів нема чого. Приклад «людовців» в польському «колі» Віденського парламента, що, дякуючи реакційній більшості польської земельної шляхти в цій парламентській організації, ввесь час були на прив'язі у неї, і, звязані партійною дісціпліною національної організації, своїми голосами збільшували реакційну силу ішкодливість шляхти, може найкраще свідчити про ту велику небезпеку, яка загрожує окремим депутатам і честності їх політичного імення, коли вони йдуть в національну парламентську організацію з метою реалізувати за її допомогою свої політичні, соціальні і всякі інші погляди. Однородна більшість такої організації завше буде давити меншині і завше остання примушена буде або йти на компроміси, або зраджувати самій собі. Очевидно, що одним логічним виходом із такого становища буде той, коли депутати ріжних національностей будуть групуватися в парламенті відповідно до своїх політичних, соціальних і ін. поглядів, додержуючи певного федерацівного устрою і певних автономних прав в спільній організації. Утворюючи таким чином політичні групіровки в парламенті депутати окремих національностей збільшують політичну силу однородних парламентських фракцій і мають вільний шлях і розвязані руки для своєї тактики, що до національних домагань і оборони останніх в парламенті. Для більшого успіху в справі виступів по національним питанням вони можуть закладати спеціальний національний парламентський Клуб, куди можуть входити на однакових правах ріжнородні парламентські елементи, звязані між собою спільними національними інтересами. Гадаючи, що по такій організаційній схемі буде збудовано і український парламентський клуб, чи українську трудову громаду Державної Думи, ми бачили в цьому певний звіст української політичної сили в російському парламенті і раціональної групіровки ук-

райнських депутатів по фракціям. Виявляється, однако, що така єдино логічна і нормальна групіровка не зустріла прихильності серед національно свіломих українських послів і в останні часи існування державної Думи Українська парламентська Громада виявила тенденцію сепаратуватися в окрему парламентську фракцію з самостійною програмою і тактикою. Імпульсом до цього було: з одного боку ігнорування прав українських послів в тих парламентських фракціях, до яких вони увійшли, особливо ж в трудовій, куди, як відомо, пристало найбільше українських послів; з другого ж боку бажання більш продуктивно працювати в Державній Думі на користь рідного краю. Успішно працювати в цьому напрямку в других думських фракціях, як показав досвід першої та другої Думи, не зручно (Див. передрюк статті з «Русі» в «Раді» 122). Більш умотивовано причину організації самостійної Української Громади в спеціальній декларації, виданій Громадою 24 мая і уміщенні в органі громади «Рідній Справі» (ч. 11). З огляду на історичну вартість цього документа передрюко-вуємо його цілком:

Од Української Думської Громади.

Порішивши oddілитись в самостійну парламентську українську громаду і повиходити для цього з інших фракцій, до яких ми попереду належали, ми добре розуміли, який це важливий вчинок, і уважаємо потрібним, щоб не було ніякого непорозуміння, прилюдно висловити ті причини, з яких це сталося.

Російська Імперія, як відомо, виникла з Московського царства, котре витворилось більш меньш насильним приєданням сусідних держав і земель. Вона поширилась і зміцніла теж через подібні захвати як в Європі так і в Азії, — і тепер складається з багатьох ріжних частин, що іноді держаться купи лише оружною силою і дуже боліче відчувають, що вони підлеглі пануючому великоруському народові і його центральному правительству. Вони тим глибіше почують свою підлеглість, що як тільки котра з цих невеликоруських частин спробує хоч трохи оберегти свої національні осібності, то на це вже правительство

дивиться, як на політичний сепаратизм (бажання oddілитись),
котрий загрожує цілості і єдності россійської держави.

Тепер, коли Російська Імперія зробилась конституційною
державою і коли її основні закони (статті 72—81) забезпечують
усім россійським громадянам, не розбіраючи нації та віри, віль-
ний розвиток, ми не тільки не бачим в законодавчій діяльності
правительства якоїсь переміни поглядів на права невеликорусь-
ких народів, але в газетах, близьких до уряду, чуем старі обви-
нування в політичнім сепаратизмі,—і цим обвинуваченням, як
видно, спочувають і деякі з політичних партій, що виробились
в Думі.

Між тим політичне oddілення од Россії якого-небудь з її
безділних народів,—так само й України,—ми признаємо за не-
можливе і небажане.

Не кажучи вже про те, що таке oddілення порушить за-
гальну політичну рівновагу Європи, що воно може викликати
чужоземне втручання і закінчитись новим поневоленням народів,
що шукають волі,—це політичне oddілення, щоб його здійснити
і забезпечити на далі незалежність і силу нової держави, вима-
гало-б такого напруження економічних сил, якого така держава
не змогла б витримати. Далі, коли-б такій державі і посчастлило.
вона конечно мусіла б підпасти під економічну і політичну за-
леглість од дужих сусідів, так; як це ми тепер бачимо у Ру-
мінів, Болгар, Сербів, Чорногорців і т. и. З другого-ж боку,
народи, що складають сучасну Россію, за сотні літ спільног
життя дуже багато внесли в загально-державний культурний і
матеріальний капитал — і не можуть зректись од нього. Не ви-
творювати нові держави по старим зразкам повинні тепер поне-
волені народи Россії; вони повинні йти до такого перероблення
російської держави, як вже там вона не склалась,—щоб кож-
ному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і
життя на своїй землі.

Отже ми не признаємо ні можливим, ні бажаним порушен-
ня цілості і єдності Россійської держави, а навпаки бачимо в

тій цілості і єдності конечну умову сили для забезпечення будуччини всіх народів Россії,—і про це заявляємо зовсім певно і рішуче.

Але ця цілість та єдність російської держави буде міцна і непорушна лише тоді, як народи, що складають Росію, будуть звязані між собою не військовою сплою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, которую всі будуть признавати. Вживання трохи не всіх економічних і політичних сил держави на те, щоб удержати слухняними всі ІІ ріжні частини і щоб підтримати адміністративну централізацію, вже привело до того, що добробут люду і навіть зовнішню безпечність краю тепер не можна уважати за певні.

Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашему глибокому переконанню,—це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і терріторіальну (краєву) автономію всіх країн Російської Імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоурядування.

Через те, маючи на увазі, що жадна з політичних партій Державної Думи не виставила досі питання про краєву автономію в усій повноті і для всіх недержавних народів Россії, а в тім і для нашого рідного краю—України, ми ставимо свою особливою метою досягнути цього не резолюціями чи політичними програмами, а міцними державними установами; для цього, а також і для оборони всіх окремих інтересів України в загальнім законодавстві,—ми рішили зъєднатись в одну українську парламентську громаду, повиходивши для того з партій, до котрих ми досі належали.

Єднаючись таким чином для того, щоб добитися заведення автономного ладу в усій Россії і визволення нашої України з неволі, зостаючись вірні українській національній думці, котра завжди йшла не ухиляючись поруч з думками демократизму і поступу, ми зовсім не думаемо одрізнятись од загальних політичних і економічних змагань інших опозиційних партій. Поруч з тими партіями в Думі і в можливо повній згоді з ними ми будемо добиватись політичних і громадянських прав кожному з

люді Російської держави, на умовах повної рівності, не розбіраючи віри, нації і полу, будемо добиватись поширення прав народного представництва що до законодавчого почину, що до бюджета і догляду над діяльністю міністерства, одвічального перед Думою.

Що до економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові землі, котрою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю. Для того ми уважаємо потрібним перевести законодавчим способом через Державну Думу примусове одбірання в краєвий фонд казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і всіх тих панських земель, котрі переважають трудову норму, щоб віддати їх на урівнянення вживання трудового народу.

Що до робітницької справи, то ми будем вимагати восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, страховки на старість та на случай знесилення. Домогаючись скасування економічного кріпацтва, ми не бачимо великої ріжниці межі примусовим одбіранням земельних чи заводських маєтків. Що до цього, то на першій черзі треба поставити ті фабрично-заводські підприємства, котрі стосуються до хліборобства (сахарні, винокурні то що).

Отже ми не росходимось в основних завданнях що до парламентської роботи з іншими опозиційними гуртами—і через те рішуче одхиляємо всякі докори, ніби ми дробимо чи ослабляємо сили демократії або забуваємо загальні інтереси держави за своїми національними змаганнями. Наше глибоке переконання,—що наш виступ логично виходить з сучасного становища держави і з самих насущних її потреб, що ждуть задоволення.

Зупиняється над поданою нами декларацією Української Громади ми не будемо. Роспуск другої Державної Думи не дав можливості українським послам доказати фактами, на скільки їхні заходи організуватись в одну національну фракцію з однаковою для всіх програмою, з однаковою тактикою і обовязковою

для всіх членів громади дісціпліною—довговічні та міцні. Для нас уявляється абсолютно не можливим, щоб ті посли з України, які поділяють програму і тактику «партії народної свободи» могли б пристати до тієї парламентської організації, яка більше стоїть по своїй програмі і тактиці до соціалістів-революціонерів. А між тим з газетних джерел ми знаємо, що поміж членів Української Громади є такий елемент і що українські депутати «кадети» брали досить енергічну участь в організації громади і були обіграні павити до заряду останньої. Остается допустити, що «кадетський елемент» мусив одбутися за декілько днів цілу еволюцію в своїх поглядах і із уміркованих реформістів стати революціонерами, як по своїм поглядам так і по тактиці. Але допускати таке, ледве чи є рація: замісць логіки і фактів ми тоді оперували б хисткими випадками і неконсеквентностями, на яких ніякого діла міцно піхто не будував а особливо в таких справах, як ті, біля яких заходилася Українська Громада Державної Думи. Само собою зрозумило, що вступ до Громади тих елементів, які до цього часу не поділяли с.-р. світогляду і есеровської парламентської тактики, міг бути тільки часовим. При першому ж практичному виступі есеровської більшості громади в якомусь програмовому питанні, або в питаннях парламентської тактики, такий елемент мусив би виступити з Громади і в значній мірі підрвати її політичну силу. Так само стояла б справа і в тім разі, коли б більшість Громади складали «кадети», а меншість трудовики.

На нашу думку організація українських послів в таку форму парламентської організації, що хоче згуртоватися не тільки на національний платформі, але ще й на платформі аграрній, соціальній і політичній є річчю не довговічною. Ріжнородність соціального складу послів стоятиме завше на перешкоді такій організації і при першому ж практичному кроці виявить механічність такої комбінації. Через це декларацію Української громади ми вважаємо не переконуючою, мало аргументованою, а заходи її «соединить несоединимое» маючи не велику практичну вартисть.

З цього, звичайно, не випливає, щоб «Громада» в тій формі, в якій вона хотіла останніми часами виступати в Державній Думі, не могла б мати певного значіння для політично національного зросту українського народу і для самої Державної Думи. Трудовицька, або скоріш есеровська, більшість Громади давала певні ознаки того, що і в питаннях національного характеру і в питаннях соціальних та інших реформ вона потрапить стати на демократичний ґрунт і зробить все, що тільки могло б бути в її силах, щоб вивести країну разом з іншими демократичними парламентськими фракціями з того тупого кутка, куда, вона уперлася через революцію,—а спеціально для українського народу вибороти певні національні права і інші придбання політичної та потроху і соціальної волі. Судячи по тим звісткам, які подавались в органі Громади (в «Рідній Справі»), члени останньої починали виявляти певну діяльність і працьовитість: так, вони винесли постанову домогатись в Державній Думі, аби в Харківському, Київському та Одеському університетах засновано було кафедри з українознавства з викладовою українською мовою; мали на увазі члени «громади» подати на затвердження Думи законопроект про охорону праці сільськогосподарських робітників; внесено було од «Громади» додатки до міністерського законопроекта про заведення загальної освіти в Росії. Додатки ці виглядають ось як:

- 1) в початковій школі треба вчити рідною мовою, якою говорять люди тієї шкільної округи.
- 2) Рідною мовою шкільної округи вважається мова, яку установить місцева виборна управа, запитавши всіх, хто живе в тій окрузі.
- 3) Хто не згодиться з постановою місцевої управи про шкільну мову, може ту постанову оскаржити.
- 4) В місцях, де говорять ріжними мовами, забезпечується, щоб і меншині якого небудь народа мала право учити в школі своєю рідною мовою.
- 5) Російську мову як мову державну в початкових школах треба учити.

6) В початковій школі треба учити по тих книжках, як скаже виборна місцева управа.

Додаток до параграфа 6 міністерського Законопроекту (в тім додатку міністерство закликає управу церковних шкіл розробляти план народньої освіти) одинуто.

В параграфі 8-му одикидається те місце, у якому законопроект закликає міністерство внутрішніх справ до участі в просвітних справах.

Одкидається і увесь додаток до параграфа 8-го (де говориться, що запомогу з казни можуть мати і церковні школи).

Другу половину параграфа 10 викласти так: «місцева самоуправа заводить і порядкує початковими школами що до господарства, науки та виховання, під доглядом міністерства освіти».

Параграф 12 викласти так: «міністерство народної просвіти ділить призначені на вселюдну освіту гроші так, як то заявить місцева управа опиряючись на цей закон.

Одкидаються всі статі теперішнього закона, що не згодні з цим законом або перечать йому; статі 3472 і 3473 свода законів том XI, частина I (тими статтями тепер установлено, що шкільною мовою повинна бути тільки мова російська».

Роспуск Думи спинив творчу діяльність «Громади» в законодавчих справах і не дав можливості доказати членам її, наскільки їхній прогноз що до потреби організації послів з України в спільній парламентській фракції з спільною програмою і тактикою міг би бути живучим і довгочасним.

Підводячи рахунок короткої діяльності Української парламентської фракції в Державній Думі, ми не можемо сказати, щоб діяльність ця виявилась в аби яких конкретних здобутках. Ні одного закону, користного спеціально для України, фракція не провела, перше через те, що її організувалась вона, як самостійна парламентська організація сливе за де кільки день до роспуска Думи,—а по друге й через те, що на заваді стояла загальна політична ситуація в країні, мало сприяюча для розвязання національного питання взагалі і українського зокрема. Більше значіння

мало існування Громади з агітаційного боку. Дякуючи своєму органові і маніфестуванню в Думі національних потреб і претензій українського народу, парламентська українська фракція зробила деякі кроки, щоб звязати себе з українським громадянством і понести в маси українського народу ясні гасла національної емансипації. Тут заслуга української фракції безперечна і матиме безумовно певні позитивні наслідки.

Значним фактом в життю українського народу треба визнати заснування «Українського Наукового Товариства у Київі».

В момент формування національної свідомості українського народу, в момент перетворення його з несвідомої маси, з нації «тутешніх», «місцевих людей», або—в кращому разі—з «хахлов» в свідомих своєї належності до певного національного колективу одиниць заснування такого товариства являється як раз на часі. Викликане новими потребами нашого національного життя Українське Наукове Товариство може відограти величезну роль, як наукову, так і громадську. Той, хто пригадає, як стоїть у нас справа з українознавством, як з певним комплексом наукових дісциплін, так чи інакше звязаних з українським народом, поставленних з вини центрального уряду російського і власного національного безсилля в неможливі становище, той, хто пригадає, яке значіння має національна наука в справі національного збудження і розвитку нашого народу, той, звичайно, оцінить благодійну wagу в цій справі систематичної наукової діяльності Українського Наукового Товариства.

Поведена стало, в консеквентно-витриманому національному напрямку ця діяльність в значній мірі може спричинитись розробленню українських наукових дісциплін і загатити ті прогалини, які утворилися в науці через інгнорування українознавства. Останце, як показав проф. М. Грушевський в своїх статтях «Справа українських кафедр і наші наукові потреби»¹⁾, вимагая до себе пильної уваги з боку окремих учених дослідників

¹⁾) Літературно-Науковий Вістник. 1907 р. I—III кн.

і цілих наукових інституцій. Є де-які галузі українознавства—що уявляють з себе майже непочатий край. Інші вимагають синтетичної роботи біля себе. При існуванню українських кафедр розроблення обох наукових галузів українознавства по університетах могло би бути більш-менш забезпечене. Але як заведення цих кафедр являється поки що питанням, практичного порішення якого не має ніяких даних сподіватися в найближчому часі, то одною інституцією, яка може допомогти в цій справі, являється Українське Наукове Товариство, яке головною метою своєї діяльності ставить: «наукові розсліди на полі українознавства і ознайомлення громадянства зо всіма сторонами минулого й сучасного життя України»¹⁾). Сконцентрувавши біля себе українських дослідників з різних галузів українознавства «київське наукове товариство, при вмілій організації своєї наукової роботи, може стати інституцією, надзвичайно корисною для національно-культурного розвитку нашого народу, аналогічною по своїм заслугам до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Маючи все це на увазі, ми не можемо не висловити бажання найщирішого усіх новому товариству в його діяльності і почуття призначення ініціаторам його. З другого боку той факт, що на чолі нового товариства стають такі візначні наукові українські діячи, як проф. М. Грушевський являється порукою дальншого розвитку товариства і продуктивної наукової праці його на користь рідного краю.

Поки що наукове товариство встигло тільки зорганізуватись і приступити до вироблення програми своєї наукової діяльності. Схема останньої в головних рисах подана була в докладі проф. Грушевського, відчитаного на першому зібранні товариства (29 квітня с. р.). На думку автора доклада.

«Українське наукове товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по перше—ор-

¹⁾ Рада № 100 „Перши збори Українського Наукового Товариства у Київі“.

ганізацію наукової роботи, по друге—популяризацію серед суспільності здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвиватися по змозі у всіх областях науки, а перед усім—в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розяснюють нам минувість і сучасне життя українського народу і його території. Організація наукової роботи в цих напрямках вимагає певної спеціалізації, а власне—поділу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здається виробоване вже й іншими анальгічними інституціями групування, в трьох секціях:

В секції історичній, для історії з помічними науками, археології, етнології, історії права, історії штуки, взагалі і особливо для історії України, ІІ археології, етнології і т. д.

В секції філологічній, для мови, історії літератури й народної словесності, української й загальної.

В секції математично—природничій, для наук математичних, природничих і лікарських, взагалі, і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

До секцій належить наукова робота в зазначеных вище і споріднених з ними областях. В них мають обсужуватися наукові праці, внесені до Товариства, оцінюватися й ухвалюватися роботи, призначені для публікацій Товариства. Організуються вони тим способом, що кожному членові Товариства дается право записатися до котрої небудь секції Товариства і брати участь в її заняттях; в інтересах як найскорішого розвитку наукової роботи треба зараз же, як цей план буде прийнятий, оповістити всіх членів Товариства про це. Для координування наукових занять секцій з загальним життям Товариства, до ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій, або вибрані замісць них делегати. Подробиці устрою й діяльности секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для організації наукових занять в певних областях науки, які вимагають ширшої участі робітників не тільки з Товариства,

а і з поза нього, при секціях повинні організуватися наукові комісії, як помічні, організаційні органи їх. Хоч загалом це вже належить до діяльності секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформовання двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках діяльності Товариства. Це комісія етнографічна, для народної словесності (фольклора) і етнології при секціях історичній і філологічній, дуже важна з огляду на велику масу матеріалу й потреби згруповання коло його збирання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібнійша з огляду на теперішні обставини українського життя — це комісія язикова, при секції філологічній. Пекучі питання вироблення і приведення до möglichoї одностайнності української правописи, граматики, термінології і взагалі певних прінципів літературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те засновання цих двох комісій треба б в прінціпі ухвалити тепер же, разом з заснованням секцій, і оповістити про це членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Таксамо вважав би я потрібним ухвалення в прінціпі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявить себе в нім, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові праці й реферати членів і служило б свідоцтвом його наукового життя, по друге — приступило б до організації зустрічей українських наукових діячів, які б могли бути дуже користними і в ріжких справах більш практичної натури, і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живійший науковий рух також і по інших частях України.

Що до популяризації науки, то тут, полішаючи діло раді й секціям товариства, належало б висловити бажання, щоб уже від осени Товариство могло б приступити до організації публичних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для цього потрібно оповістити членів про такий план і просити тих з них, які б взяли на себе читання таких лекцій, аби завчасу сповістили раду Товариства про свій замір, і подали програми своїх викладів, аби рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусило б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготування підручників—і загального характера, і особливо—з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських підручників—як історія українського письменства, географія і статистика України і т. п.».

Подаючи запропоновану головою нового товариства схему майбутньої діяльності останнього і згоджуючись в загальних рисах з нею, ми не можемо не зауважити в ній великого пропуска. Доклад проф. Грушевського не згадує про економіку України і про потребу заснування при товаристві окремої секції, призначеної спеціально для вивчення економічних відносин на Україні. А між тим заснування економічної секції через загальне зацікавлення в наші часи економічними науками і через лихий стан вивчення економічних відносин на Україні являється річчю просто таки необхідною.

Минаючи чисто наукове значіння докладного вивчення економіки української, заснування такої секції має і певне практичне значіння з національного погляду. Не треба забувати того, що наші національно-політичні домогання, напр. автономії України, в значній мірі мають свою базу в економічних потребах української території. Вияснити останні в докладних фактах, цифрах і висновках являється *conditio sine qua non* живучести і реальності того постулату, який ми висовуємо і вреалізації якого ми бачимо певну юридичну гарантію нашого національного розвитку. Поки що ми не можемо сказати, щоб постулат автономії України був справді зрозумілим для широких мас українського народу, щоб потреба цього нашого національного домагання свідомо відчувалась українськими массами, щоб, нарешті, останні висновки, квінт-ессенція тієї аргументації, до якої ми звертаємось, боронячи наше домагання, були відомі не тільки в літературних колах, а і далеко по за ними. Це--факт, перечити якому певно ніхто не буде, як не буде також ніхто перечити й тому, що й та аргументація автономії України, про яку так часто до-

водиться читати в українській пресі, власне кажучи, далі загальних фраз, а в кращім разі, поодиноких аргументів наукового значіння до окремих пунктів національної програми ще не пішла. Вимагаючи для себе автономії України ми повинні аргументувати цей постулат доказами не тільки національно культурного, але й юридично-економічного характеру, не тільки тим, що при здійсненню цього постулату, ми, мовляв, зможемо невпинно розвиватися в нашому національному-культурному життю, але ще й тим, що автономія України забезпечить певними юридичними нормами розвиток нашого господарського життя, розвиток продукційних сил нашої країни, який, власне кажучи, і являється основною базою і для культурно-національного розвитку. Не дивлячись на всю важу з національного погляду вивчення економічних відносин на Україні, справа з цим стоїть досить зле і вимагає великої сінтетичної роботи біля себе, яка не під силу поодиноким особам і може бути виконана тільки цілою науковою інституцією, колективними зусиллями цілого кола наукових діячів. От через що Науковому Українському Товариству, яке головною своєю метою ставить вивчення сучасного життя України у всіх його проявах, треба звернути особливо-пильну увагу на згадану сферу українознавства, знайомлячи з ціновками своїх дослідів в цій справі і широкі маси українського народу. От через що треба побажати, щоб і пропозіція члена Наукового Українського Товариства д. Н. Васіленко, який згоджуючись з докладом проф. Грушевського про організацію і план наукової діяльності товариства, разом з тим пропонував засновати окрему секцію—правничо-економічну, була принята товариством.

Українська преса почала останніми часами звертати на себе увагу російського уряду. Так, заборонена була часопись «Наша Дума», що виходила в Петербурзі в апрілі місяці с. р. двічі на тиждень. Вийшло тільки 2 числа. «Наша Дума» мала соціал-демократичний напрямок і видавалася за участю деяких українських послів другої Державної Думи, що поділяли програму української соціал-демократичної партії.

Після роспуску Думи урядову кару заслужили. «Рада», на редактора якої накладено штраф в 300 карб. або 1 місяць тюремми за статтю уміщено в газеті. Редактора нового українського щотижневого органу. «Слово» потягнено до суду на підставі 206 ст. Загальн. Уст. Губ., т. П. св. Зак. вид. 1892 ст. 15. за передрід фельєтону д. Меньшикова з «Нового Времени» в ч. 3-му під заголовком «В Думі». Характерно зазначити, що за цей самий фельєтон ні автора фельєтону, ні редактора «Нового Времени» до суду не потягнено. Ще більше лиха зазнав «Рідний Край» — що тижнева часопись, що ось уже другий рік виходить в Полтаві. Полтавська адміністрація не раз карала цю українську часопись частими конфіскатами окремих чисел, заборонюючи продаж її по окремим місцевостям Полтавщини (напр. в Кременчузі) то що. Нарешті видавання часопису в Полтаві стало абсолютно не можливим. Уникаючи адміністративних репресій, редакція «Рідного Краю» мусила йти на певні компроміси, жертвуючи інтересом змісту і гострою правдивістю вислову, не видгукуючись, як слід на болючі питання життя, промовчуючи те, що вимагало до себе уваги і того чи іншого реагування, але і це плавання між урядовими Сцілами і Харібдами все ж таки не помогло. Не маючи формальних причин для репресій над редакцією адміністрація запечатала ту дрюкарню, де дрюковався «Рідний Край». Під впливом таких утисків редакція примушена була часово припинити видання і повідомити своїх «передплатників та прихильників», що видавати на далі часопись в Полтаві не має ні якої зможи, а через те видавництво переноситься в Київ. Перехід в інше місце вимагатиме од редакції багато клопотів та коштів, а через те слідує число вийде не так то швидко»¹⁾.

Через роспуск другої Державної Думи мусила на «між думські часи» спинитися і «Рідна Справа» («Думські вісти») — орган Української Парламентської Громади, що виходив в Петербурзі. В останньому числі редакція «Рідної справи» (ч. 12) повідомляє,

¹⁾ Рада ч. 125. Субота 2 іюня.

що з початком 1 листопада с. р. вона має надію знову приступити до видання «Рідної Справи», або якоєсь іншої газети, що буде обстоювати також самі думки, що проводились у «Рідній Справі». За весь час своєї діяльності видавничої редакція випустила тільки 12 чисел. Але, не дивлячись на це, «Рідна Справа» відограла досить велике значення в справі організації української трудової громади. По інтересу ж статей, по вмілому редагуванню і популярності мови «Рідну Справу» треба зарахувати до найкращих часописів, які тільки видавались на українській мові. Не можна не побажати, щоб редакція і далі (з першого 1 листопада с. р.) вела справу свого майбутнього видавництва так само, як «Рідну Справу».

С. Петлюра.